

Impact van de corona-epidemie op de economie van Rijnmond, Metropoolregio Rotterdam Den Haag en Zuid-Holland

Juli 2020

Dr. Walter J.J. Manshanden
Olaf Koops MSc.
Prof. Dr. Frank van Oort

Inhoud

Samenvatting.....	3
S1 Verwachtingen over Nederland gebundeld	3
S2 Verwachtingen naar regio	4
S3 Herstel en vernieuwing: strategische maatregelen.....	5
S4 De contouren van een groeiagenda Herstel en Vernieuwing.....	8
1 De corona pandemie: strategie en economie	9
2 Verwachtingen 2020 en 2021 in kort bestek.....	10
3 De nationale economie in het eerste kwartaal 2020	16
4 Regionale en sectorale ontwikkelingen in Zuid-Holland.....	22
4.1 Samenvatting	22
4.2 Aanwezigheid van TOGS bedrijfstakken in de regio	24
4.3 Werkgelegenheid Regio Rijnmond en Regio Haaglanden januari – eind april 2020	27
5 Verwachtingen naar regio en arbeidsmarktreactie	31
5.1 Rijnmond.....	31
5.2 Metropoolregio Rotterdam Den Haag	34
5.3 Zuid-Holland	35
5.4 Uitkeringen WW en bijstand naar regio.....	36
6 Herstelbeleid en handelingsperspectief	38
6.1 Het groeipad voor corona.....	38
6.3 Primaire effecten corona in groeipad regio.....	40
6.3 Herstel en vernieuwing: beleid in Europa en Nederland	42
7 Maatregelen herstel- en vernieuwing in de regio.....	45
7.1 Uitgangspunten: coördinatie en invloed groene Duitse pakket	45
7.2 Herstel en Vernieuwing: naar een Groeiagenda	47
7.3 Strategische maatregelen.....	50
7.4 Samenvatting: contouren van een Groeiagenda Herstel en Vernieuwing.....	52
Literatuur	53

Samenvatting

S1 Verwachtingen over Nederland gebundeld

Verwachtingen gebundeld: CPB-scenario III maart 2020 waarschijnlijk

Verwacht wordt dat het virus zal blijven circuleren. Maatregelen om een hernieuwde uitbraak te voorkomen beperken het economisch herstel.

Het derde scenario van het CPB (maart 2020) is in dat licht het meest waarschijnlijk. Voor 2020 komen de verwachtingen van het IMF, de OECD basis raming, de Europese Commissie (Spring 2020 forecast) en het scenario matig herstel van De Nederlandsche Bank overeen met dit CPB-scenario. Verwacht wordt dat de economie, na een groei van 1,8 procent in 2019, in 2020 met 7,7 procent krimpt om in 2021 te herstellen met 2 procent. Het scenario matig herstel van het CPB juni 2020 is licht optimistischer. Voor de regionale analyse is niettemin gebruikt gemaakt van het CPB III maart 2020 scenario, omdat de juni raming daar te weinig van afwijkt. Hetzelfde geldt voor de Summer forecast 2020 van de Europese Commissie.

Indien rekening wordt gehouden met het verschil in gewerkte uren, werkzame personen en productiviteit, wordt verwacht dat de landelijke werkgelegenheid in 2020 krimpt met -2,6 procent en met -2,3 procent in 2021.

De werkloosheid in Nederland zal volgens de EU en het IMF in 2020 stijgen overeenkomstig het derde (en vierde) scenario van het CPB maart 2020. De ramingen van de EU, het IMF en het CPB verschillen over de wijze waarop de arbeidsmarkt en arbeidsproductiviteit reageren op de vraaguitval. Arbeidsproductiviteit vangt gemiddeld de helft van veranderingen in de groei of krimp van het bbp op. De andere helft wordt opgevangen door groei of krimp van de werkgelegenheid. Vervolgens wordt niet iedereen die werk verliest, officieel werkloos. Daarnaast heeft dit proces ongeveer een gedeeltelijke vertraging van een jaar.

Indien daarmee rekening wordt gehouden, komt de werkloosheid in Nederland in 2021 uit op een niveau tussen het tweede en derde CPB-scenario (maart 2020) in. Na 6 jaar van onafgebroken groei van de economie, wordt verwacht dat de werkloosheid na een laagterecord in 2019 van 3,4 procent, in 2020 plots sterk stijgt naar 5,6 procent en in verder 2021 verder stijgt naar 6,6 procent. De economie groeit in 2021 weliswaar, maar door vertragingseffecten ijlen arbeidsmarkt en werkloosheid na. Datzelfde geldt voor het aantal uitkeringen WW en nog sterker voor de bijstand.

De nationale ontwikkelingen tot en met het eerste kwartaal van 2020

Uit de recente ontwikkeling van kernindicatoren tot en met het eerste kwartaal van 2020 zijn drie conclusies af te leiden:

Ten eerste laat het bbp al krimp zien in het eerste kwartaal van 2020. Het zijn met name de in- en uitvoer van diensten (internationaal toerisme, luchtvaart) en consumptieve bestedingen van huishoudens die daaraan bijdragen. Het aantal openstaande vacatures daalt fors. Het consumentenvertrouwen keldert in april 2020, evenals het aantal werkenden in de flexibele schil via het uitzendwezen.

Ten tweede was de conjunctuurcyclus al vanaf medio 2018 aan een neergaande fase begonnen. Het consumentenvertrouwen daalde in de tweede helft van 2018 geleidelijk. De groei van de werkgelegenheid nam gestaag af. Verschillende factoren die op krapte van de arbeidsmarkt en het

bereiken van de grenzen van het milieu wijzen, overtuigden consumenten ervan dat een minder gunstige periode zou aanbreken.

Ten derde reageert de arbeidsmarkt met vertraging. Werkloosheid en participatie reageren in het eerste kwartaal van 2020 nog niet. De werkloosheid heeft in het eerste kwartaal een laagterecord bereikt.

S2 Verwachtingen naar regio

Rijnmond

Verwacht wordt dat de economie van Rijnmond in 2020 in het derde scenario van het CPB met 6,4 procent krimpt en in 2021 licht groeit met 1,1 procent. De werkloosheid komt na het laagterecord van 4,6 in 2019 in 2020 uit op 7,5 procent en in 2021 op 8,8 van de beroepsbevolking. De toename in 2020 met bijna 3 procent is ongekend. Het betreft bijna 20 duizend personen. In 2021 komen daar naar verwachting circa 10 duizend personen bij. De participatiegraad in Rijnmond onderbreekt de stijging die na 2015 inzette. In 2019 kwam deze op een hoogtepunt van 69,5 procent van de bevolking 15-74 jaar. In 2020 daalt de participatiegraad licht naar 69,2 procent, om in 2021 met een half procent te dalen naar 68,8 procent.

Rotterdam maakt de afgelopen jaren juist een krachtige groei van de werkgelegenheid in het centrum door, hetgeen een begin is van het ontstaan van agglomeratievoordelen. Dichtheid van wonen en werken en hoogwaardige OV zetten deze ontwikkeling in gang, vooral zichtbaar in een gunstige groei van de dienstensector. Juist dit herstel van de grootstedelijke functie is door de corona crisis afgebroken.

Rijnmond (Rotterdam plus enige omliggende gemeenten) blijkt bovendien gevoelig voor zowel het afbreken van dit groeipad – een binnenlandse factor – als de wereldhandel. Verwacht wordt dat juist het effect van de teruglopende wereldhandel doorwerkt in geheel Rijnmond. Deze buitenlandse component in de groei van het brp heeft in de regio Delft en Den Haag minder invloed.

Metropoolregio Rotterdam Den Haag

Verwacht wordt dat de economie van de Metropoolregio Rotterdam Den Haag in 2020 in het derde scenario van het CPB met 6 procent krimpt en in 2021 betrekkelijk vlot herstelt met 2,5 procent. De werkloosheid komt na het laagterecord van 4,4 in 2019 in 2020 uit op 7,2 procent en in 2021 op 8,5 van de beroepsbevolking. De toename in 2020 is evenals die van Rotterdam-Rijnmond met bijna 3 procent ongekend; het betreft in de gehele Metropoolregio 35 duizend personen. In 2021 komen daar ruim 15 duizend personen bij. De participatiegraad in de Metropoolregio Rotterdam daalt in 2020 naar 69,6 procent, om in 2021 verder af te nemen naar 69,1 procent van de bevolking 15-74 jaar.

Provincie Zuid-Holland

Verwacht wordt dat de economie van de provincie Zuid-Holland in 2020 in het derde scenario van het CPB met 6 procent krimpt en in 2021 licht groeit met 1 procent. De werkloosheid komt na het laagterecord van 3,9 in 2019 in 2020 uit op 6,4 procent en in 2021 op 7,5 van de beroepsbevolking. De toename in 2020 met bijna 2,5 procent is ongekend; het betreft in de gehele provincie bijna 50 duizend personen. In 2021 komen daar circa 20 duizend personen bij. De participatiegraad in Zuid-Holland daalt in 2020 naar 70,6 procent. In 2021 daalt deze verder naar 70,1 procent van de bevolking 15-74 jaar.

Uitkeringen WW

Voor alle drie onderzochte regio's geldt dat er een gestage afname was na de piek van het aantal WW-uitkeringen in 2013 en 2014 naar een laag niveau in 2019. Vijf jaar lang is dat aantal gedaald. In 2020 volgt een plotse stijging naar het niveau van 2014, gevolgd door een minder krachtige stijging in 2021. Volgens deze verwachting zijn er in 2021 in Rijnmond 38 duizend, in de Metropoolregio Rotterdam Den Haag 66 duizend en in de provincie Zuid-Holland 94 duizend personen met een WW-uitkering. In Rotterdam neemt het aantal WW-uitkeringen het snelst toe, omdat daar de flexibele schil in de dienstensector relatief sterk geconcentreerd is.

Uitkeringen bijstand

De ontwikkeling van de bijstand laat een ander patroon zien – trager, maar omvangrijker en persistenter. Het aantal uitkeringen voor de bijstand daalde pas vanaf 2017. Tot dat jaar nam het aantal toe, terwijl het herstel van de economie al twee jaar daarvoor was ingezet. De toename van het aantal uitkeringen bijstand is waarschijnlijk zo persistent vanwege de lange reeks van jaren vanaf 2008 dat de economie kromp of beperkt groeide. Het aantal personen met een bijstandsuitkering is slechts in twee jaren afgenomen, namelijk in 2018 en 2019. In 2020 blijft dat aantal hetzelfde, maar in 2021 neemt het aantal krachtig toe. Volgens deze verwachting zijn er in 2021 in Rijnmond 60 duizend, in de Metropoolregio Rotterdam Den Haag 104 duizend en in de provincie Zuid-Holland 131 duizend personen met een bijstandsuitkering.

S3 Herstel en vernieuwing: strategische maatregelen

De herstel- en vernieuwingsmaatregelen vloeien voort uit de aanbevelingen van de Europese Commissie, houden rekening met het groene Duitse herstel- en vernieuwingsplan en versterken deels bestaande beleidslijnen die de regio al voert. Deze worden aangevuld met nieuwe maatregelen.

Gebaseerd op de uitgangspunten, scenario's en inzichten uit onderzoek, komen we tot de volgende strategische maatregelen voor een handelingsperspectief die als uitgangspunt dienen voor uitvoering. Deze twee factoren bepalen namelijk de vraagzijde van de regionale economie. Deze maatregelen bouwen voort op trends die al voor covid19 speelden en die aansluiten bij het afwegingskader van de gemeente Rotterdam (anticyclisch investeren, vernieuwing, arbeidsmarkt, transities, ontmoeting, talent, diversifiëring, multipliers) en de Strategische Agenda van de Metropoolregio Rotterdam Den Haag. Daarbij beginnen we aan bij de aanbeveling van de Europese Commissie Review 2020 en de groene stimulus van de Duitse overheid. Ze zijn meer dan alleen ter mitigatie van het conjuncturele effect – ze kennen een structureel effect.

1. **Vergroot stimulans economische vernieuwing en innovatie** in de missie gedreven sectoren maar zeker ook in MKB en minder kapitaalkrachtige bedrijven, vooral in samenhang met digitalisering en de transities. Grote bedrijven teren in op reserves en zijn terughoudend in investeren, MKB denkt aan overleven en niet aan risicovol vernieuwen.
2. **Focus hernieuwd op arbeidsmarktbeleid**, Het oorspronkelijke maatschappelijke oogmerk van arbeidsmarktbeleid is volledige werkgelegenheid, maar in de Nederlandse context is dit uitgedrukt als maximalisering van de werkgelegenheid, kwantitatief, ook als dit het lokale en regionale aanbod te boven gaat, gepaard gaande met negatieve externe effecten en onderbenutting van potentieel. Dit is een structurele onbalans die zich in de grote steden versterkt voordoet. Werkgelegenheid en participatie hebben daardoor structureel andere doelstellingen, benadering en uitvoering nodig:

- a. Het dempen van de vraag naar goedkope, flexibele arbeid omdat dit te weinig maatschappelijke meerwaarde geeft.
 - b. Investeren in vaste relaties tussen werkgever, werknemer en opleidingsinstellingen met als doel innovatie, leereffecten, hogere uurlonen, hogere participatie, inclusiviteit en rechtvaardiger inkomensverdeling.
 - c. skill-uitwisseling bij meer langdurige sluiting van sectoren op lokaal niveau. Hoe uitwisselbaar zijn arbeidskrachten bij langere termijn disrupties, en kan dat bijdragen aan een betere matching op de arbeidsmarkt?
 - d. Meer erkenning van, en zicht op maatschappelijke activiteiten buiten formeel werk om: in het huishouden, vrijwilligerswerk. Deze laatste twee zouden ook in de participatiegraad meegewogen dienen te worden. Dan is er onderscheid tussen netto, bruto en maatschappelijke participatie.
3. **Zet extra in op talentontwikkeling in de regio.** Onderwijs en opleiding (“levenslang”), maar ook voor (inter)nationaal talent. Dit internationale talent aspect is in enkele van de scenario’s niet mogelijk, en is daarom een blijvende grote opgave voor toekomstige ontwikkeling. Het draagt bij aan een groter aanpassingsvermogen in werk, maar ook sociaal.
4. **Stimuleer nu maximaal duurzame gedragsverandering in het vervoer en herstel vertrouwen.** Het personenvervoer is tijdens de lockdown bijna volledig stilgevallen. Inmiddels neemt de vraag naar mobiliteit geleidelijk weer toe, en het valt op dat mensen hun mobiliteitsgedrag aanpassen op de nieuwe situatie. Mensen werken vaker thuis, werkafspraken vinden digitaal plaats, er wordt online onderwijs gegeven en we bestellen vaker online boodschappen. Per saldo gaat het autoverkeer gaat richting het niveau van voor de corona-uitbraak, maar de ochtendspits blijft onverwacht uit doordat mensen gespreid over de dag vertrekken. Het openbaar vervoer wordt gemeden uit angst voor besmetting. Herstel van vertrouwen staat hier centraal. Er ontstaat uitwijkgedrag naar de (elektrische fiets) en de auto. Verschillende metropolen versnellen de aanleg van fietsstroken en sluiten delen van straten af voor autoverkeer. De afgelopen periode hebben mensen, bedrijven en instellingen laten zien dat ze bereid zijn hun vaste werk- en mobiliteitspatronen kunnen aanpassen. Meer spreiding van autoverkeer over de dag, meer gebruik van de (elektrische) fiets, aangepaste openingstijden en werktijden van kantoren en winkels, meer gebruik van slimme, digitale oplossingen voor mobiliteit. Het zijn oplossingen voor de lange termijn bereikbaarheid van de regio. Stimuleer en faciliteer deze daarom nu maximaal om er op lange termijn zo veel mogelijk blijvende veranderingen aan over te houden.
5. **Stimuleer de woningmarkt.** De bouwsector is een sector met een hoge multiplier. Mede door de verhuurdersheffing en decentralisatie van beleid is er een structureel tekort aan woningen. In tegenstelling tot de 2008 crisis is woningvastgoed een relatief veilige belegging en er is veel vraag. De stikstof maatregelen zijn van grotere negatieve invloed op de bouwsector. Stabiliteit in de bestedingen door corporaties is van belang, bijvoorbeeld door woningcorporaties. Dit is niet alleen van belang voor toeleveranciers, maar ook voor de relaties tussen bedrijven en onderwijs. Door de verhuurdersheffing gingen netwerken tussen corporaties, aannemers en onderwijs verloren. Dat droeg bij aan de hoge vacaturegraad in de bouw.
6. **Herstel het verdienvermogen in de stad** door eerst te kijken naar sectoren met een hoge multiplier voor de regionale economie. Naast de bouwsector (punt 4), zijn zakelijke diensten, consumentendiensten, maakindustrie en duurzame energieproductie dergelijke activiteiten. Bij de bouw werkt dat door in de toegevoegde waarde, maar ook sterk in de werkgelegenheid. Bij de diensten is dat voornamelijk werkgelegenheid, bij de

energieproductie toegevoegde waarde. Dit verdienvermogen hangt ook af van internationale waardeketens, en vraag, aanbod en stabilisering van schokken.

7. **Stimuleer meer productie op Europese schaal.** Dit is de regionalisering waarover de scenario's gaan. Protectionisme neemt toe. De relatie VS-China is een risicofactor geworden. Internationale handelsverdragen worden in de wacht gezet omdat ze strijdig zijn met circulaire landbouw. Dit betekent niet alles in Zuid-Holland maken, dat is onrealistisch. Maar een Europese schaal is al aantrekkelijker, weliswaar leidend tot prijsstijgingen, maar met meer zekerheid van kortere aanvoerroutes daar tegenover staand. De haven oriënteert zich meer op achterlandverbindingen¹. Alternatief is een grotere opslagfunctie van digitaal bestelde consumentengoederen, leidend tot grotere strategische voorraden (vooral van medische producten) in distributiecentra.
8. **Herstel de ontmoetingsfunctie van de stad en de lokale woonomgeving.** De ontmoetingsfunctie was een belangrijke aanjager van de economische groei van de steden en de regio de afgelopen jaren, en wordt dat weer bij herstel, draagt zelfs bij aan herstel. Niet iedereen kan thuiswerken: biedt werkplekken in de buurt aan – tussen wonen en werken in. Maak zulke werk- en ontmoetingsplekken op meerdere plaatsen in de stad, niet alleen het centrum. Ontwikkel de lokale woonomgeving goed of zelfs beter². Dit is naast goed voor de lokale bevolking, een goede investering voor het lokale vestigingsklimaat.
9. **Maak een goede strategie voor de retail sector** – die staat onverminderd of zelfs meer onder druk als het gaat om winkelstraten. Niet alle vastgoed had ook voor de crisis een tekort. Overweeg ook goed strategische (selectief) investeringen in hoogwaardig kantoorvastgoed, in de centra van stedelijke agglomeraties (bijdragend aan het “succes van de stad”), maar ook op de TOD-locaties (transit oriented development) langs de hoofdassen van het OV.
10. **Maak duidelijk dat investeringen in duurzame energie en circulaire economie bijdragen aan een structureel lange-termijn weerbaarheidsvermogen.** Hoewel transitie gericht op duurzame ontwikkeling op hold lijken te staan, ook door de huidige lage olieprijs door vraaguitval, waren die ook al voor de crisis ingezet. Duitsland zet grootschalig in op een groen herstel. De EC beveelt het aan. De politieke grond voor een CO₂ taks wordt geëffend in de VS. Een aantoonbare relatie met lange termijn ontwikkeling, innovatie en ontwikkeling maakt acceptatie van dit toekomstbeeld aannemelijker. Op korte termijn gaan bedrijfsstrategieën over overleven (bedreiging afwenden), op lange termijn onverminderd over identificeren en benutten kansen.

¹ Zie presentatie voor Smartport van Larissa van der Lugt en Bart Kuipers (7-6-2020).

² Zie de twee workshops die de Stichting Deltametropool hier aan wijdt.

S4 De contouren van een groeiagenda Herstel en Vernieuwing

De Metropoolregio Rotterdam Den Haag en de provincie Zuid-Holland streven naar een vergroting van het duurzaam verdienvermogen en werkgelegenheid. Dit geeft vorm aan de aanbevelingen van de OECD 2016 om de reële groei van het brp te verhogen met 1 procent per jaar. Het streven is om het groeipad van de regio te versnellen en te verduurzamen. In samenhang daarmee nemen werkgelegenheid en participatie toe, in het bijzonder van lager opgeleiden. De tien maatregelen, die voortvloeien uit het al bestaande beleid, richten zich op het herstellen van het door de corona crisis afgebroken structurele groeipad en het structureel vergroten van de productiviteit van de regio, onder voorwaarde dat de leef- en milieukwaliteit eveneens verbeteren. Daarbij gaat het om het versterken van de innovatiekracht, kennis- en innovatie ecosystemen, scholing, bereikbaarheid en het benutten van transitie. Deze worden in de groeiagenda verder uitgewerkt in concrete systeeminterventies.

Deze gaan over kennis en innovatie, regionale waardeketens, vernieuwen van de energie-infrastructuur in de vorm van een waterstofpropositie, mobiliteitstransitie (metropolitaan OV en verstedelijking) en tenslotte het intensiveren van een leven lang ontwikkelen.

1 De corona pandemie: strategie en economie

Momenteel valt de Nederlandse economie in het diepste dal sinds 1945. De uitbraak van het corona virus houdt de wereld al enige maanden in zijn greep door afgrendelingen. In Nederland bevindt de uitbraak zich nu in de laatste fase, zodat er ruimte ontstaat voor ontgrendeling.

Strategie: beheersbaar samenleven met het virus

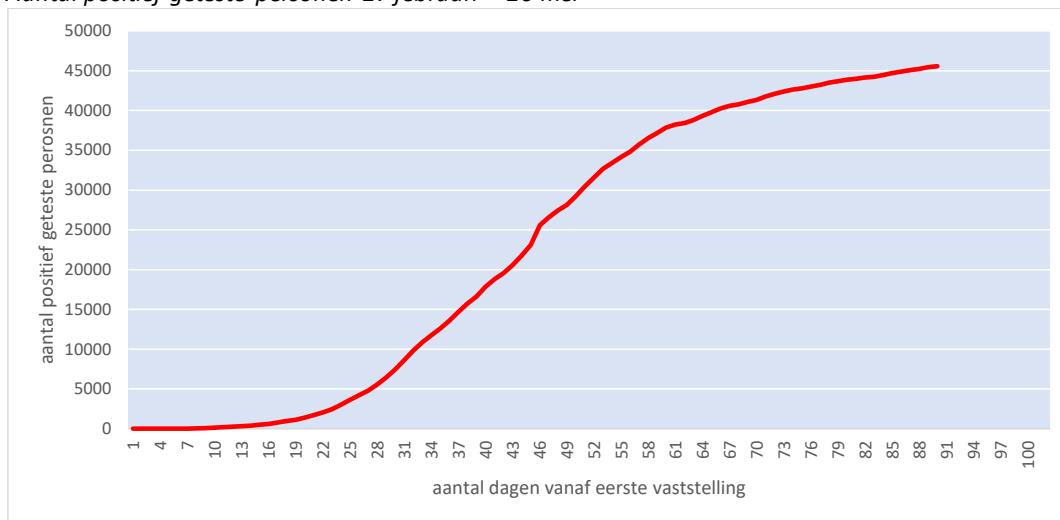
De ontgrendeling is van belang voor de hervatting van grote delen van het maatschappelijk en economisch leven. De wijze van ontgrendelen eveneens. Hoe eerder ontgrendeld wordt, hoe eerder de maatschappij en economie kunnen herstellen. Dat verhoogt echter tevens de kans op een tweede golf. De strategie van Nederland is, anders dan die van China, gericht op het relatief vroeg herstellen van maatschappij en economie. In China is de strategie gericht op uitroeiing van het virus. Het doel van het Nederlandse beleid is dat de extra vraag naar zorg door corona-patiënten de productiecapaciteit van de zorg niet oversteeg.

Abrupte afgrendelen en geleidelijk ontgrendelen

De strategie van Nederland stuurt op de zorgcapaciteit en de reproductiefactor R , welke structureel onder de 1 dient te zijn. Afgeleid uit de helling van de curve is deze al enige weken onder 1. De strategie houdt in dat er langzaam wordt ontgrendeld, zodat het maatschappelijk en economisch leven weer op gang komt, terwijl het virus nog in relatief beperkt circuleert. Om de kans op exponentiële uitbraak uit te sluiten, wordt er volledig getest, blijven beperkingen op massa bijeenkomsten, en blijven low-tech maatregelen van kracht (1,5 meter afstand, fysieke bescherming door plexiglas, vaak handen wassen, thuiswerken, mondkapjes, beperking gebruik van OV). Dit betekent dat de maatschappij en economie sociaal en technisch anders worden ingericht. Dit is onder de veronderstelling dat er geen vaccin beschikbaar komt.

Figuur 1.1 Ontwikkeling corona virus in Nederland: de epidemie komt vanaf eind april onder controle.

Aantal positief geteste personen 27 februari – 26 mei

Bron: RIVM

Voorzichtig herstel en herstructurering op lange termijn

Dit betekent dat er een voortdurend risico is op hernieuwde uitbraken, in Nederland dan wel de rest van de wereld³. Dit houdt in dat beperkingen op sommige maatschappelijke en economische activiteiten, waardoor het herstel geleidelijk zal verlopen en er herstructureringen op de lange termijn zullen plaatsvinden.

³ Dit is een plausibel scenario volgens virologen, zie K.A. Moore, M. Lipsitch, J.M. Barry & M.T. Osterholm (April 30th, 2020), "COVID-19, The CIDRAP Viewpoint Part 1: The Future of the COVID-19 Pandemic".

2 Verwachtingen 2020 en 2021 in kort bestek

BBP valt in 2020, traag herstel in 2021

Na het Centraal Economisch Plan 2020-2021, waarin nog een bescheiden groei van de economie werd verwacht, heeft het CPB (maart 2020) vier scenario's over de gevolgen van de afgrenzing voor de Nederlandse economie ontwikkeld. Daarbij is, gezien de onzekerheid, geen raming afgegeven. De belangrijkste onzekerheden zijn de duur van de afgrenzing, de reactie en de buffers van de afgesloten bedrijvigheid en de kans op een tweede golf in het najaar/winter 2021. De bandbreedte van de scenario's varieert derhalve in de diepte van de val van de groei van het bbp in 2020 en de mate van herstel in 2021. Een traag herstel is plausibel. Daar zijn de volgende redenen voor aan te voeren:

- de nog onbekende eigenschappen van het virus,
- de strategische keuze voor ontgrendeling en low-tech risicobeheersing,
- het uitblijven van een werkend vaccin en de eventuele tweede golf,
- de mate waarin de epidemie in andere landen heerst,
- het gebrek aan internationale coördinatie,
- en de onzekere externe omgeving van Nederland (Europees beleid).

Geo-politieke risico's

Er zijn drie geopolitieke risico's voor het herstel:

1 De relatie tussen de VS en China;

2 de relatie tussen de EU en de VS

2 De eensgezindheid in de EU over de omvang, richting en uitvoering van het herstelfonds.

Ramingen Euro-gebied vergeleken

De vraag is welke van de vier scenario's van het CPB van maart 2020 het meest waarschijnlijk is. Daarbij wordt gebruik gemaakt van ramingen van de economische groei in het euro-gebied van vijf instellingen (figuur 2.1). Voor 2020 varieert de verwachting tussen een krimp van het bbp van het Euro-gebied van -7,5 procent (IMF) tot -9,1 procent (Wereld Bank en OECD basis raming). Voor 2021 voorzien alle vijf instituten de groei opveren van 4,5 procent (Wereld Bank) tot 6,5 procent (OECD basis raming). De OECD is de enige internationale instelling die behalve een basis raming ook een pessimistisch scenario heeft geprojecteerd, namelijk een krimp van de economie van het Euro-gebied van -11,5 procent in 2020 en herstel van +3,5 procent in 2021.

Ramingen voor Nederland: IMF, Europese Commissie, CPB en DNB

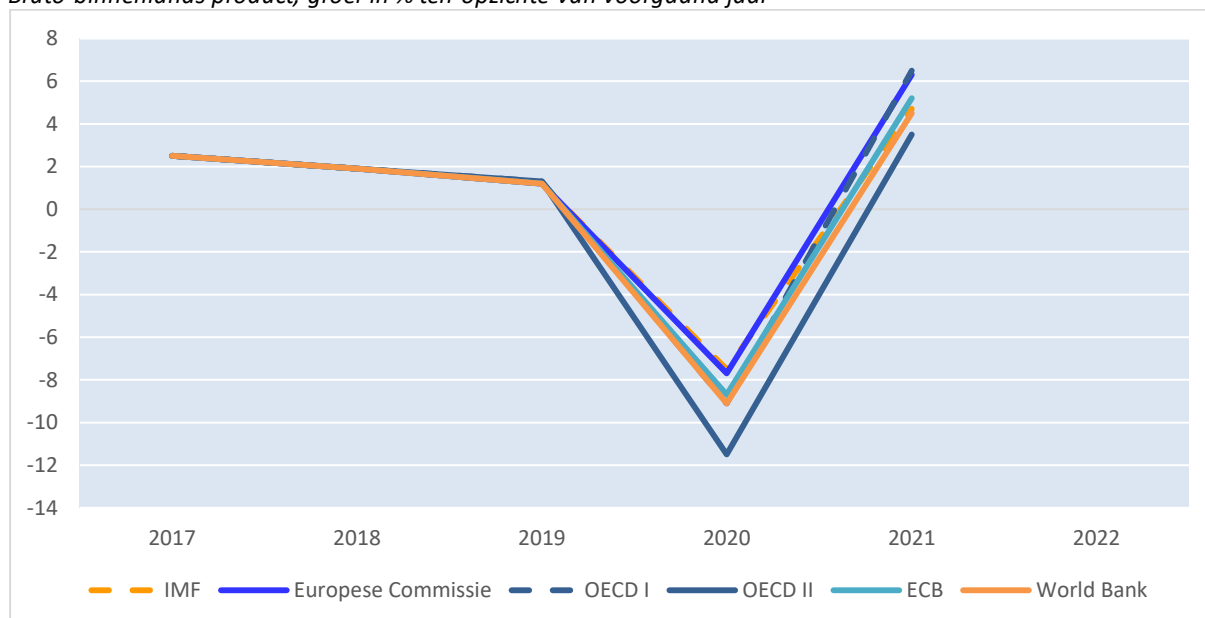
Het IMF en de Europese Commissie hebben ook voor Nederland ramingen opgesteld. Deze zijn vergeleken met het CPB III maart 2020, CPB basis juni 2020 en de verwachting van De Nederlandsche Bank voor 2020 en 2021.

Het IMF verwacht voor Nederland een val van het bbp met 7,5 procent in 2020, met een gematigd herstel van 3 procent in 2021. De Europese Commissie Spring Forecast verwacht een val van het bbp met 6,8 procent in 2020 en een herstel van 5 procent in 2021. Indien de ramingen van IMF en EU wordt vergeleken met de scenario's van het CPB, rijst het beeld dat er overeenstemming is over de diepte van de krimp in 2020 en het herstel in 2021. Het IMF pad (grijs) en het CPB III maart 2020 (rood) (figuur 2.2), ontlopen elkaar weinig. De Europese Commissie (blauw in figuur 2.2) is over 2021 het meest optimistisch. Gezien de voornoemde risico's is het rode, derde scenario van het CPB het meest plausibel. Dat loopt min of meer parallel met de raming van het IMF voor Nederland en met het basisscenario van DNB. Het CPB heeft in juni 2020 het aantal scenario's teruggebracht van vier naar

drie (volledig herstel, matig herstel en zwak herstel). Het matig herstel scenario is iets gunstiger dan het CPB III maart 2020 scenario. Het verschil tussen het CPB III maart 2020 en het matig herstel scenario van juni 2020 is beperkt, zodat de raming voor Rijnmond, Metropoolregio Rotterdam Den Haag en Zuid-Holland op het CPB III scenario steunt.

Figuur 2.1 De verwachtingen over de ontwikkeling van het Euro-gebied van het IMF, Wereldbank, OECD, Europese Commissie en de ECB

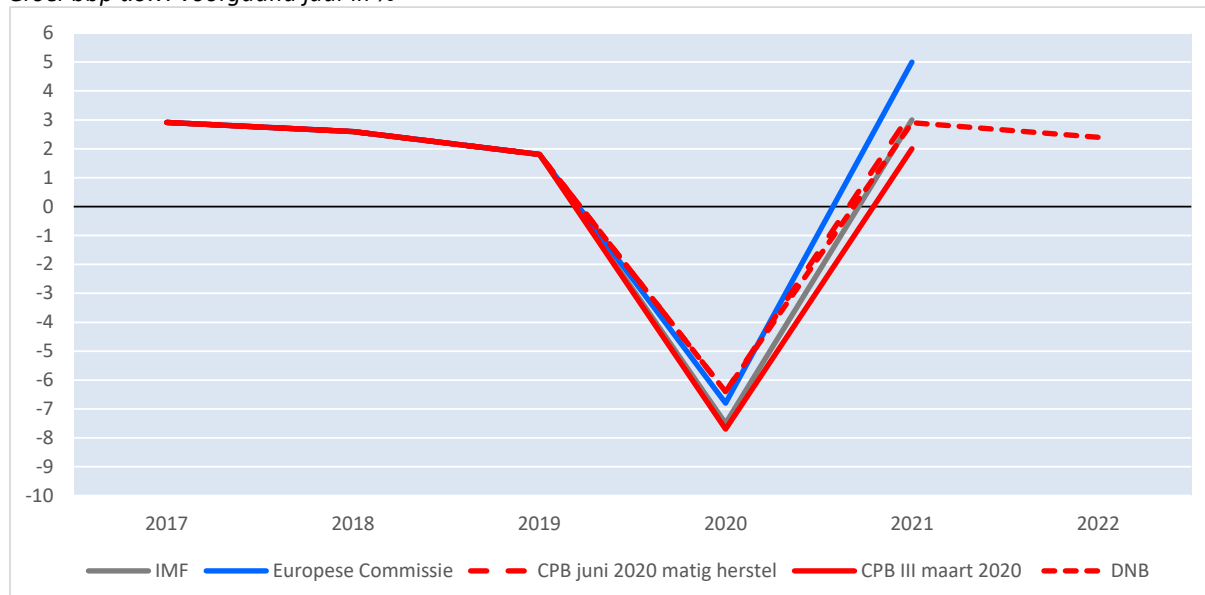
Bruto binnenlands product, groei in % ten opzichte van voorgaand jaar

Bron: IMF, Wereldbank, OECD, Europese Commissie en ECB

Figuur 2.2 De verwachtingen over de ontwikkeling van het bbp Nederland van het IMF, EC, CPB en DNB

Groei bbp t.o.v. voorgaand jaar in %

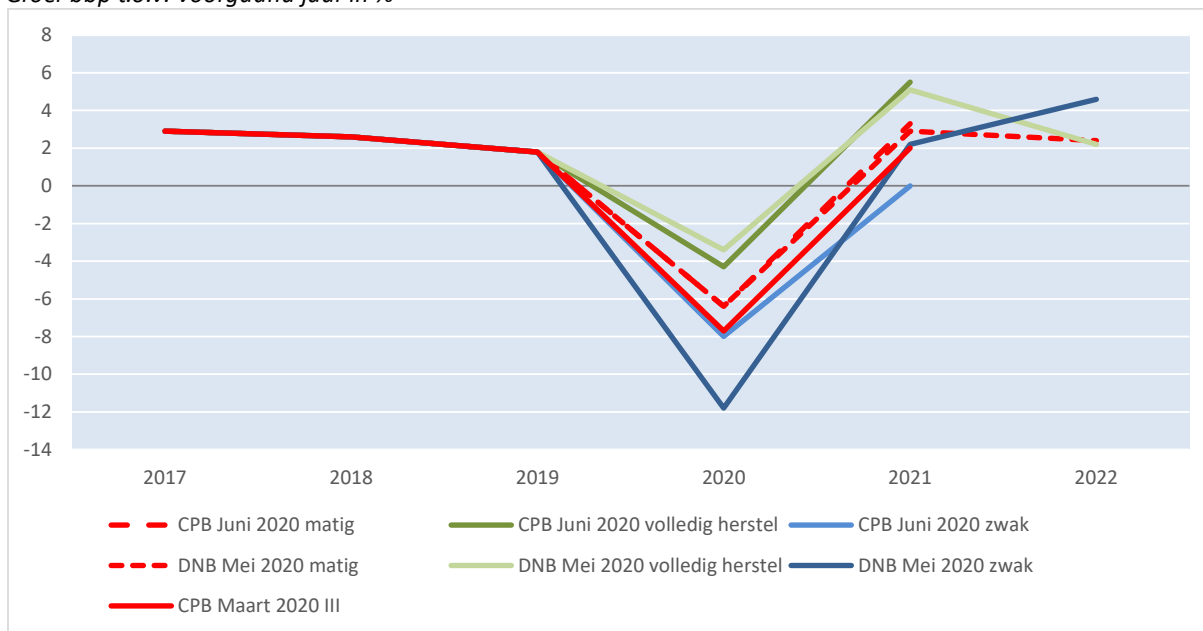

Bron: CBS, CPB, IMF, EC/bewerking NEO Observatory

Ten overvloede geeft figuur 2.3 een overzicht van de scenario's van het CPB en DNB. Evenals de ramingen van de internationale instituten komt het centrum van de bandbreedte van de verwachtingen over de groei van het bbp van Nederland in 2020 en 2021 in beeld.

Figuur 2.3 De verwachtingen over de ontwikkeling van het bbp Nederland in scenario's van CPB maart 2020, juni 2020 en DNB.

Groei bbp t.o.v. voorgaand jaar in %

Bron: CBS, CPB, IMF, EC/bewerking NEO Observatory

Dit wordt verder ondersteund door een kwantitatieve en modelmatige bepaling. De sectoren die worden getroffen, maken circa 40% van de productiestructuur uit. Deze worden echter niet een vol jaar volledig afgegrensd, maar voor een kwartaal in meer of mindere mate, sommige volledig. De gehinderde bedrijfstakken verliezen op jaarbasis 10 tot 25 procent van de jaaromzet – 25 procent geldt als een kwartaal volledig verlies van omzet. Voor de luchtvaart is aangenomen dat deze twee kwartalen volledig omzet verliest. Vervolgens werkt de afgrensd in indirecte zin via de multiplier en structurele schade aan de productiestructuur door bij andere bedrijfstakken. De uitkomsten komen uit in de bandbreedte van het derde, rode scenario. Een modelberekening op basis van consumentenvertrouwen en wereldhandel suggereert eveneens dit derde CPB-scenario uit maart 2020: een val het bbp, gevolgd door traag herstel: - 7,7 procent in 2020, en 2 procent in 2021.

EU en het CPB over werkgelegenheid (figuur 2.4)

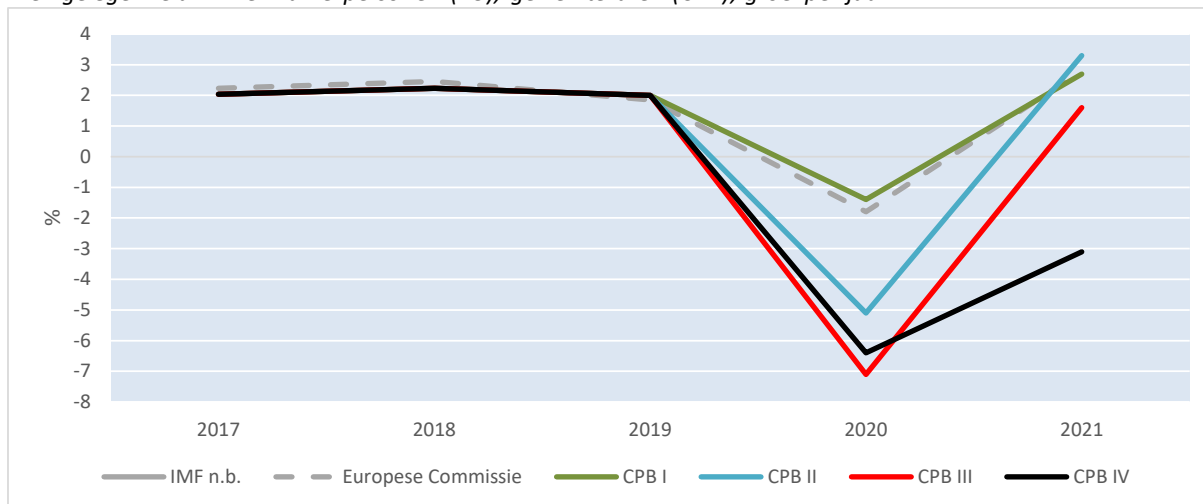
Voor de verwachtingen van de werkgelegenheid is eenzelfde vergelijking tussen EU en CPB gemaakt. Deze vergelijking heeft niet de eenduidigheid van die van het bbp. Het IMF heeft geen raming over de werkgelegenheid gemaakt en de scenario's van het CPB 2020 geven alleen het aantal gewerkte uren. De EU geeft een daling van de werkgelegenheid in 2020 van -1,8 procent, waarna in 2021 vlot herstel optreedt in 2021 met een groei van 2,8 procent. Het aantal gewerkte uren volgt in het rode derde scenario van het CPB ongeveer het pad van het BBP: -7,1 procent in 2020 en herstel van 1,6 procent in 2021.

Indien rekening wordt gehouden met het verschil in gewerkte uren, werkzame personen en productiviteit – personen hebben werk of worden werkloos, uren niet – wordt verwacht dat de werkgelegenheid in 2020 krimpt met -2,6 procent en met -2,3 procent in 2021 (schatting NEO Observatory). Dit wijkt beperkt af van het matig herstel scenario van het CPB juni 2020, waarin de

werkloze beroepsbevolking met respectievelijk -2,1 en -2,0 procent. Het verschil is toe te schrijven aan het iets optimistischer karakter van het matig herstel scenario van het CPB juni 2020. Het gaat bovendien om de karakteristiek van het pad: een geringere daling dan die van het bbp in 2020, en een aanhoudende krimp van de werkgelegenheid in 2021. Dit pad is een essentiële karakteristiek van de arbeidsmarkt van Nederland.

Figuur 2.4 Werkgelegenheid: De verwachtingen van het IMF, EU en CPB

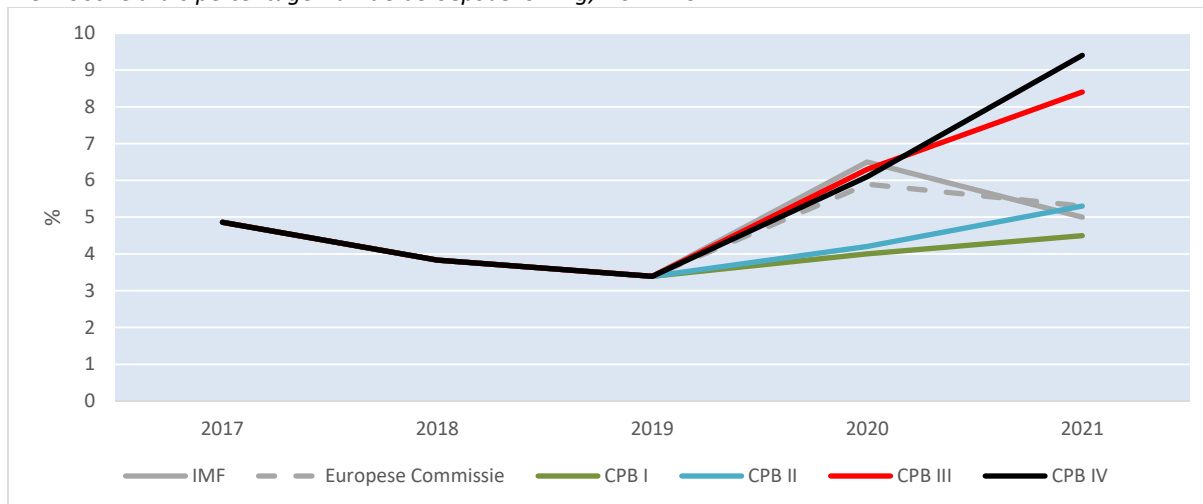
Werkgelegenheid in werkzame personen (EU), gewerkte uren (CPB), groei per jaar

Bron: CBS, CPB, IMF, EC/bewerking NEO Observatory

Figuur 2.5 Werkloosheid: verwachtingen van het IMF, EU en CPB

Werkloosheid als percentage van de beroepsbevolking, 2017-2021

Bron: CBS, CPB, IMF, EC/bewerking NEO Observatory

Werkloosheid volgens EU, IMF en het CPB (figuur 2.5)

Het rode, derde scenario van het CPB voorziet een doorgaande toename van de werkloosheid van een recordlaagte van 3,4 procent in 2019, naar 6,3 procent in 2020 en 8,4 procent van de beroepsbevolking in 2021. De werkloosheid stijgt in 2020 volgens de EU en het IMF volgens het rode pad van het CPB, maar daalt daarna, en sluit dan aan bij het tweede scenario van het CPB met een werkloosheid van ongeveer 5 procent.

De economie groeit in 2021 naar verwachting, maar door de vertragingseffecten in de arbeidsmarkt en de werkloosheid na. Indien daarmee rekening wordt gehouden, komt de werkloosheid in 2021 uit op een niveau tussen het tweede en derde CPB-scenario in. Na 6 jaar van onafgebroken groei van de economie, wordt verwacht dat de werkloosheid na een laagterecord in 2019 van 3,4 procent, in 2020 plots sterk stijgt naar 5,6 procent en in verder 2021 verder stijgt naar 6,6 procent.

De betekenis van arbeidsproductiviteit en arbeidsmarktreacties

De ramingen over de werkgelegenheid van de EU en het CPB lopen door drie factoren uiteen.

- 1 Ten eerste meet het CPB uren, terwijl de EU personen meet.
- 2 Ten tweede kent de EU in de arbeidsmarktreactie een grote rol aan productiviteit toe.
- 3 Ten derde is de EU optimistisch over 2021, hetgeen in deze analyse niet plausibel is.

Het verschil tussen de ramingen van EU, IMF en CPB is gelegen in de verwachte reactie van de arbeidsmarkt. Opvallend bij de scenario's van het CPB is dat de volumeveranderingen van het bbp en de werkgelegenheid in uren bijna niet van elkaar verschillen (zie CPB maart 2020). Dat betekent dat verlies van bbp zich één-op-één vertaalt in verlies van gewerkte uren en dus geen rekening houdt met productiviteit. Uit cijfers blijkt echter, dat indien de vraag terugloopt, verandert eerst de productiviteit, en later de hoeveelheid ingezette arbeid. Doorgaans is de verandering van de productiviteit de helft van de groei van het brp. De andere helft is de verandering van de ingezette arbeid.

Buiten de relatie bbp, productiviteit en arbeid is er nog een factor. Niet iedereen die werk verliest, wordt officieel werkloos. Er is een aanzienlijk aantal mogelijkheden::

- 1 Een deel van de mensen die hun werk verliezen vindt nieuw werk in bedrijfstakken, als zelfstandige of werknemer, waar tot maart 2020 grote schaarste heerste
- 2 Een deel betreft buitenlandse werknemers, die terugkeren naar land van herkomst
- 3 Een deel verwacht geen werk te vinden, raakt ontmoedigd en behoort tot de overige bevolking 15-74 jaar
- 4 Een deel raakt de baan niet kwijt, maar wordt verborgen werkloos (= productiviteitsdaling)
- 5 Een deel gaat met vervroegd pensioen
- 6 Jonge, nieuwe toetreders stellen het zoeken van werk uit
- 7 Een deel wordt officieel werkloos.

Indien met deze factoren rekening wordt gehouden, is er een aanzienlijk groter verlies aan gewerkte uren dan 300.000 extra werklozen suggereren.

Conclusies

Verwacht wordt dat het virus vooralsnog zal blijven circuleren. Maatregelen om een hernieuwde uitbraak te voorkomen beperken het economisch herstel.

Het derde scenario van het CPB is in dat licht het meest waarschijnlijk. Voor 2020 komen de verwachtingen van het IMF en de Europese Commissie overeen met dit scenario. Voor 2021 is de EU te optimistisch. Verwacht wordt dat de economie, na een groei van 1,8 procent in 2019, in 2020 met 7,7 procent krimpt om in 2021 te herstellen met 2 procent.

Indien rekening wordt gehouden met het verschil in gewerkte uren, werkzame personen en productiviteit, wordt verwacht dat de werkgelegenheid in 2020 krimpt met -2,6 procent en met -2,3 procent in 2021.

De werkloosheid zal volgens de EU en het IMF in 2020 stijgen overeenkomstig het derde en vierde scenario van het CPB maart 2020. De ramingen van de EU, het IMF en het CPB verschillen over de wijze waarop de arbeidsmarkt reageert op de vraaguitval. Arbeidsproductiviteit vangt gemiddeld de helft van veranderingen in de groei of krimp van het bbp op. De andere helft wordt opgevangen door de groei of krimp van de werkgelegenheid. Vervolgens wordt niet iedereen die werk verliest, officieel werkloos. Daarnaast heeft dit proces ongeveer een gedeeltelijke vertraging van een jaar.

Indien daarmee rekening wordt gehouden, komt de werkloosheid in 2021 uit op een niveau tussen het tweede en derde CPB-scenario in. Na 6 jaar van onafgebroken groei van de economie, wordt verwacht dat de werkloosheid na een laagterecord in 2019 van 3,4 procent, in 2020 plots sterk stijgt naar 5,6 procent en in verder 2021 verder stijgt naar 6,6 procent. De economie groeit in 2021 naar verwachting, maar door de vertragingseffecten ijlen de arbeidsmarkt en de werkloosheid na.

3 De nationale economie in het eerste kwartaal 2020

Bruto binnenlands product (figuur 3.1)

De reële ontwikkeling van de Nederlandse economie is tot en met het eerste kwartaal van 2020 bekend op basis van voorlopige cijfers van het CBS. Deze cijfers tonen het begin van de krimp en de fasering van de reactie van de arbeidsmarkt. Het bruto binnenlands product krimpt fors en plots, vergelijkbaar met het begin van de kredietcrisis. Een lange periode van gematigde groei van de economie wordt in het eerste kwartaal van 2020 plots afgebroken. De geannualiseerde groei van het bbp zakt van 1,8 procent over heel 2019 naar -0,5 in 2020, hetgeen in de laatste twee weken van maart is gerealiseerd.

BBP naar bestedingscomponent (figuur 3.4)

De krimp van het bbp naar component in het eerste kwartaal 2020 laat zien dat de krimp voortvloeit uit krimpende bestedingen van huishoudens, en, opmerkelijk, die van de overheid. De investeringen namen nog toe in het eerste kwartaal van 2020, evenals de in- en uitvoer van goederen. Het invoer en uitvoer van diensten laten een forse daling zien, in het bijzonder de invoer. Het uitgaande toerisme (invoer) betreft leveranties van het buitenland aan Nederlandse toeristen en bedrijven, het inkomende toerisme betreft leveringen van Nederlandse bedrijven aan buitenlandse toeristen, waaronder ook congresgangers. Deze cijfers laten zien dat het verdwijnen van beide stromen vanaf de tweede week van maart een grote bijdrage levert aan de krimp van het bbp. Huishoudens schroefden de bestedingen terug op basis van de verwachting dat er een ongunstige periode zou gaan uitbreken. Enerzijds missen bedrijven omzet, zoals restaurants, anderzijds kunnen huishoudens de middelen niet besteden. Tegenover deze gemiste omzet staat een surplus aan middelen bij huishoudens en bedrijven die geen last hebben van de lockdown. Verwacht wordt dat deze inhaalvraag het fundament wordt van enig herstel in de tweede helft van 2020.

Werkgelegenheid (figuur 3.2)

De werkgelegenheid laat in het eerste kwartaal van 2020 nog geen krimp zien, maar neemt wel af naar, geannualiseerd, 1,1 procent. In 2019 was dat 1,6 tot 2 procent. Dit past echter in de afnemende groei van de werkgelegenheid vanaf medio 2018. Toenemende krapte van de arbeidsmarkt leidde deze afname in, passend in een aflopende hoogconjunctuur waarin de productiecapaciteit op grenzen stuit. Alle geschikte mensen hebben werk, en voor de werkgevers rest het granieten bestand dan wel mensen van buiten Nederland. Kortom, het eerste kwartaal laat nog geen sporen zien van een krimp van de werkgelegenheid, anders dan de aflopende conjunctuur.

Werkgelegenheid naar sector (figuur 3.7)

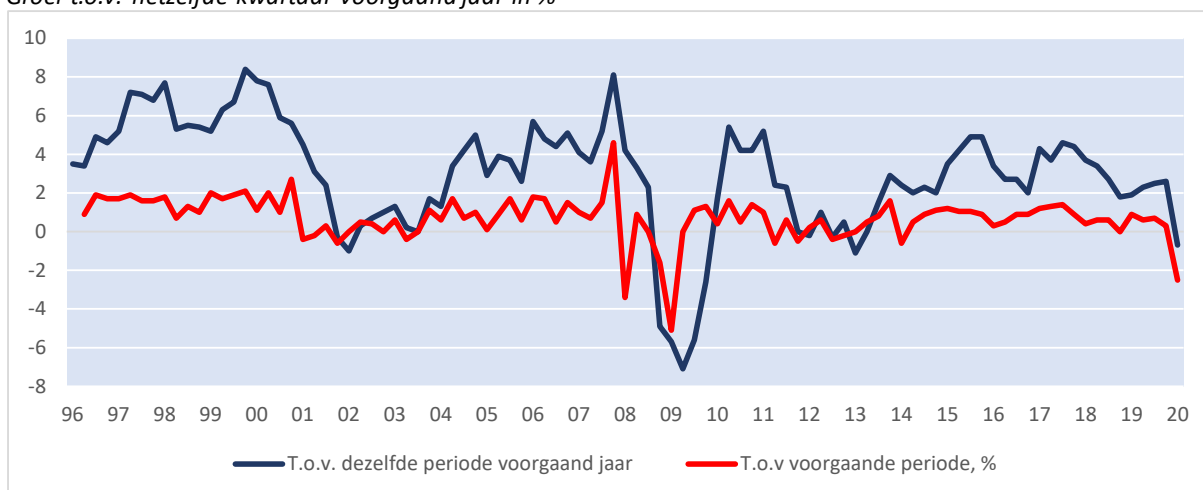
De werkgelegenheid nam in het eerste kwartaal in het onderwijs nog fors toe (met name zelfstandigen), gevolgd door de bouw, cultuur, sport en recreatie, gevolgd door de zorg en de agrarische sector. Het aantal werknemers dat via het uitzendwezen een baan vervult krimpt echter al aanzienlijk in het eerste kwartaal van 2020. Werkenden op flexbasis verliezen als eerste hun baan.

Werkloosheid (figuur 3.3)

De werkloosheid is in het eerste kwartaal van 2020 op een dieptepunt gekomen (3,3 procent van de beroepsbevolking), na een langdurige daling vanaf 2014. In dat jaar kwam de werkloosheid op een piek van 8 procent van de beroepsbevolking.

Figuur 3.1 Bruto binnenlands product Nederlandse economie, 1996 Q1-2020 Q4

Groei t.o.v. hetzelfde kwartaal voorgaand jaar in %

Bron: CBS, bewerking NEO Observatory

Figuur 3.2 Arbeidsvolume Nederlandse economie, 1996 Q1-2020 Q4

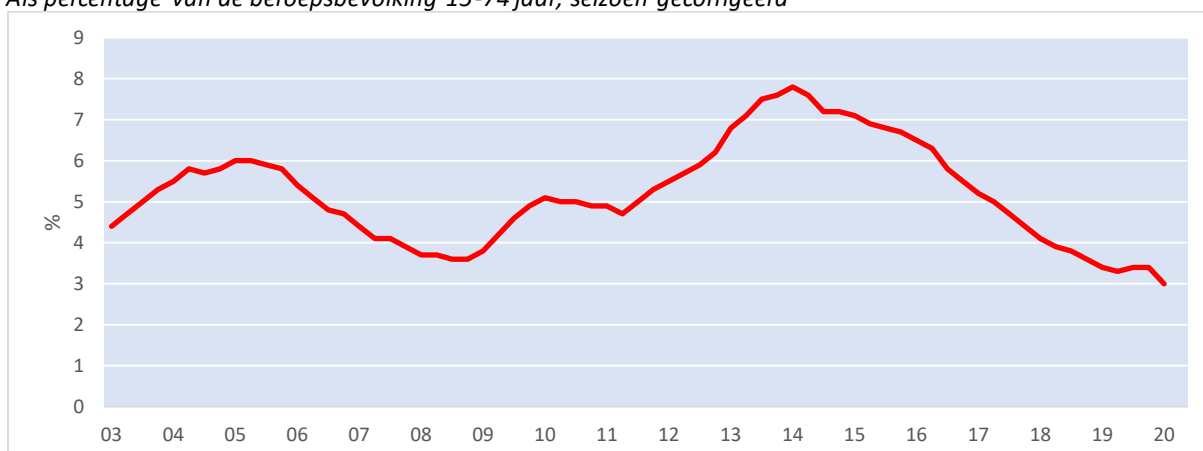
Groei per kwartaal t.o.v. hetzelfde kwartaal voorgaand jaar

Bron: CBS, bewerking NEO Observatory

Figuur 3.3 Werkloosheid, 1996 Q1-2020 Q4

Als percentage van de beroepsbevolking 15-74 jaar, seizoen gecorrigeerd

Bron: CBS, bewerking NEO Observatory

Vacatures (figuur 3.5)

Het aantal openstaande vacatures vertoont na een recordstand in 2019 een plotse krimp van 21 procent in het eerste kwartaal van 2020.

Consumentenvertrouwen (figuur 3.6)

Het consumentenvertrouwen stort pas in april 2020 in. Deze lijn wordt in mei 2020 voortgezet. Opvallend is, dat het consumentenvertrouwen in de tweede helft van 2018 reeds inzakte en in geheel 2019 rond het nulpunt zweefde. Pessimistische en optimistische consumenten hielden elkaar in evenwicht vanaf het eerste kwartaal 2019 tot het tweede kwartaal van 2020.

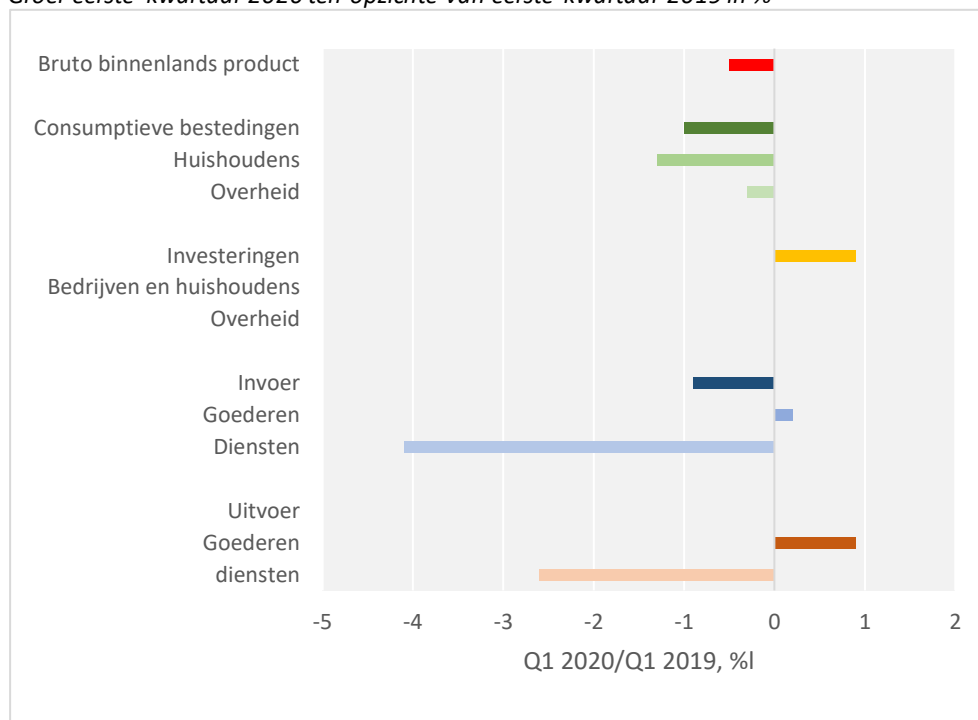
Enige belangrijke factoren in de ontwikkeling van de economie geven het beeld van een aflopende conjunctuur in 2019. Het consumentenvertrouwen, een leading indicator, is in geheel 2019 structureel lager in 2018. Deze daling is al genoeg voor een laagconjunctuur in 2020. De verwachte groei van het bbp voor 2020 in de pre-corona CEP van het CPB is in dit licht opmerkelijk.

Afname consumentenvertrouwen vanaf medio 2018: grenzen aan de groei

Er zijn verschillende factoren aan te wijzen die de daling van het consumentenvertrouwen vanaf 2018 hebben bewerkstelligd. Het nam vanaf juli 2018 geleidelijk af, hetgeen er op wijst dat er niet één factor is. Waarschijnlijk zijn consumenten ervan overtuigd geraakt dat na een groot aantal jaren een minder gunstige tijd zou aanbreken. 'Normaal gesproken' komt een hoogconjunctuur ten einde door looninflatie en hoge olieprijsen. Echter, beide begrenzers van de toename van het bbp zijn onder andere uitgeschakeld door het breken van het monopolie van de OPEC en de grotere toegankelijkheid van de Nederlandse arbeidsmarkt voor EU ingezetenen. Er zijn derhalve andere factoren die consumenten overtuigden dat de grenzen van de groei bereikt zijn. De al jaren aanhoudende stijging van beurskoersen, hoge woningprijzen, krapte op de arbeidsmarkt, files, de begrenzing van de groei van Schiphol, aanhoudende discussies daarover, de stikstofproblematiek, het klimaatvraagstuk en de energietransitie overtuigden consumenten er geleidelijk van dat de grenzen zijn bereikt.

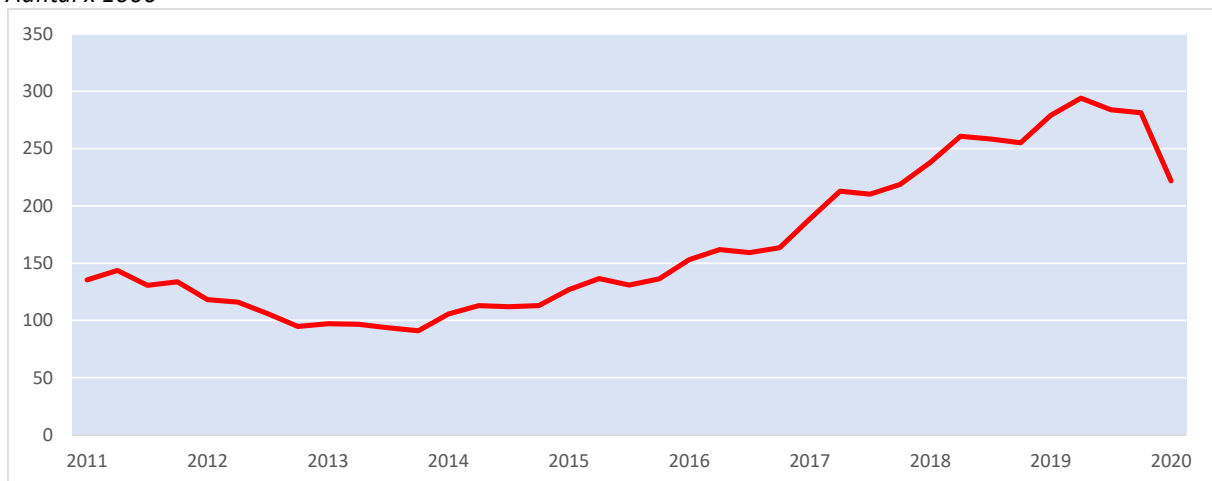
Figuur 3.4 Ontwikkeling van bestedingen Nederlandse economie naar categorie

Groei eerste kwartaal 2020 ten opzichte van eerste kwartaal 2019 in %

Bron: CBS, bewerking NEO Observatory

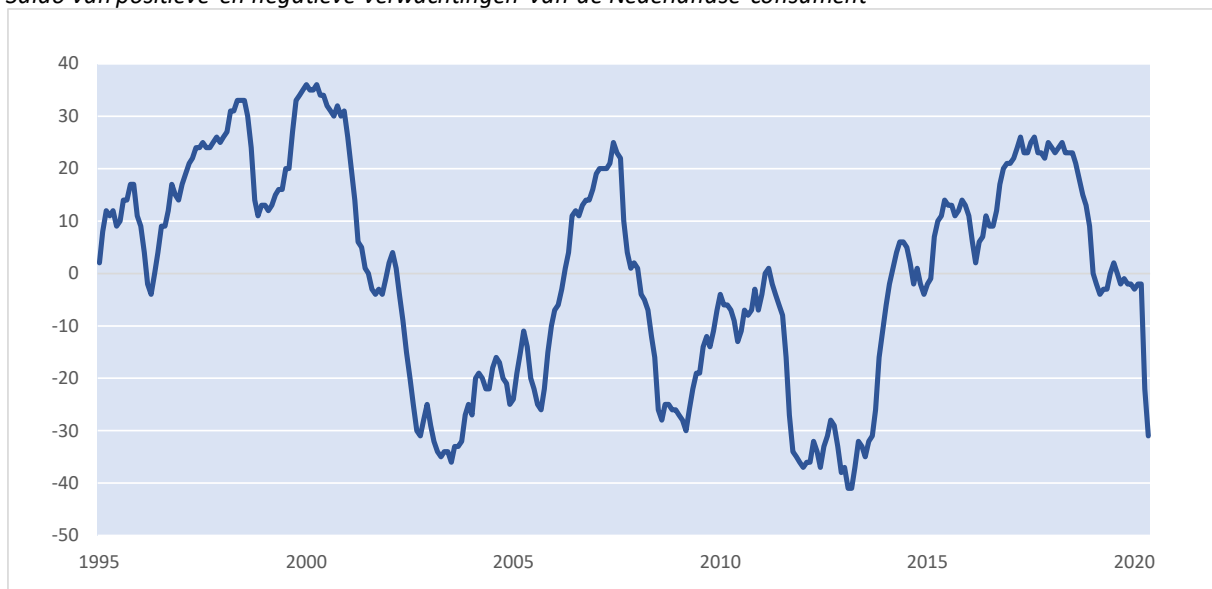
Figuur 3.5 Aantal openstaande vacatures Nederlandse economie per kwartaal, 2011 – 2020 Q1,
Aantal x 1000

Bron: CBS, bewerking NEO Observatory

Figuur 3.6 Consumentenvertrouwen 1995-mei 2020

Saldo van positieve en negatieve verwachtingen van de Nederlandse consument

Bron: CBS, bewerking NEO Observatory

Conclusie

Uit de recente ontwikkeling van de kernindicatoren in het eerste kwartaal van 2020 zijn drie conclusies af te leiden.

Ten eerste laat het bbp krimp zien, veroorzaakt door afname van de in- en uitvoer van diensten (toerisme, luchtvaart) en consumptieve bestedingen van huishoudens. Het aantal openstaande vacatures daalt fors. Het consumentenvertrouwen keldert in april 2020, evenals het aantal werkenden in de flexibele schil via het uitzendwezen.

Ten tweede was de conjunctuercyclus al vanaf medio 2018 aan een neergaande fase begonnen. Het consumentenvertrouwen daalde geleidelijk, evenals de groei van werkgelegenheid. Verschillende factoren die op krapte en het bereiken van de grenzen van het milieu wijzen, overtuigden consumenten ervan dat een minder gunstige periode zou aanbreken.

Ten derde reageert de arbeidsmarkt met vertraging. Werkloosheid en participatie reageren in het eerste kwartaal van 2020 niet. De werkloosheid heeft in het eerste kwartaal een laagterecord bereikt.

Tabel 3.1 Ontwikkeling van kernindicatoren Nederlandse economie en arbeidsmarkt, eerste kwartaal 2019 - eerste kwartaal 2020.

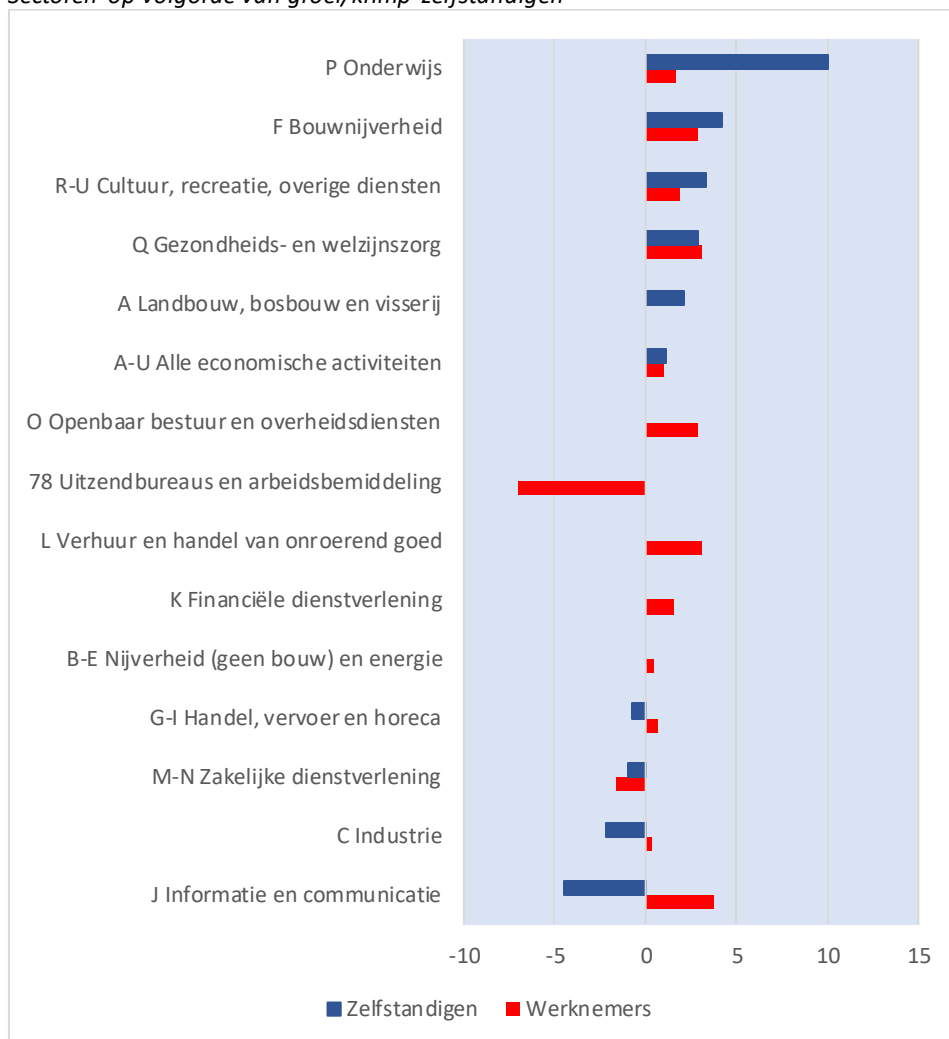
Verandering ten opzichte van hetzelfde kwartaal voorgaand jaar

	2019				2020	
	Q1	Q2	Q3	Q4	Q1	Q2
					<i>april/mei</i>	
BBP	1,8	1,9	1,9	1,6	-0,5	
% tov Q voorgaand jaar						
Werkzame personen (x 1000)	9.498	9.526	9.545	9.583	9.598	
% tov Q voorgaand jaar	2,2	2,0	1,6	1,5	1,1	
Vacatures (x1000)	279	294	284	281	222	
% tov Q voorgaand jaar	17	13	10	10	-21	
Consumentenvertrouwen	-2	-2	0	-2	-2,3	-26,5
Bevolking 15-74 (x1000)	12.975	13.002	13.029	13.056	13.075	
% tov voorgaand jaar	0,4	0,6	0,7	0,8	0,8	
Beroepsbevolking (x 1000)	9.220	9.243	9.282	9.323	9.329	
% tov voorgaand jaar	1,8	1,6	1,4	1,5	1,2	
Werkzame beroepsbevolking (x1000)	8.904	8.938	8.963	9.006	9.052	
% tov voorgaand jaar	2,4	2,2	1,8	1,7	1,7	
Werkloze beroepsbevolking (x1000)	316	305	319	316	277	
% van beroepsbevolking	3,4	3,3	3,4	3,4	3,0	
Bruto participatie	71,1	71,1	71,2	71,4	71,3	
Beroepsbev. als % van bev. 15-74						

Bron: CBS, bewerking NEO Observatory

Figuur 3.7 Ontwikkeling arbeidsvolume naar sector en werknemers dan wel zelfstandigen, eerste kwartaal 2020 ten opzichte van eerste kwartaal 2019.

Sectoren op volgorde van groei/krimp zelfstandigen

Bron: CBS, bewerking NEO Observatory

4 Regionale en sectorale ontwikkelingen in Zuid-Holland

4.1 Samenvatting

Dit hoofdstuk geeft een eerste analyse van de effecten van de corona crisis op de werkgelegenheid in de regio. De analyse heeft plaatsgevonden op data over werkgelegenheid in het Bedrijvenregister Zuid-Holland en geven indicatieve uitkomsten. De effecten deden zich voor in de eerste weken van de uitbraak.

- De eerste resultaten van de enquête onder bedrijven van het Bedrijvenregister Zuid-Holland laten zien dat in de periode 1 januari – eind april 2020 in de TOGS bedrijfstakken (bedrijfstakken die door de lockdown zijn getroffen en in aanmerking komen voor ondersteuning door de overheid) zoals verwacht mag worden sterke vraaguitval heeft plaatsgevonden en in de bedrijfstakken daarbuiten lichte vraaguitval naar werkgelegenheid.
- De regio Zuid-Holland heeft in vergelijking met Nederland minder banen die direct getroffen zijn door de lockdown en de overheidsmaatregelen rond het coronavirus (COVID-19). De bedrijfstakken die in aanmerking komen voor de TOGS regeling vertegenwoordigen 1,4 procent minder banen in de economie van Zuid-Holland ten opzichte van Nederland.
- In de Stadsregio Rotterdam gaat het om 45 duizend banen (-7,1 procent), in de regio Haaglanden om 25 duizend banen (-4,6 procent). De regio Haaglanden lijkt minder getroffen door de corona-maatregelen. De impact in de TOGS bedrijfstakken is lager en er vindt in het eerste kwartaal nog enige groei plaats van de werkgelegenheid in de grote vestigingen in de non-profitsector, waaronder de Rijksoverheid.

In eerste instantie is er een aantal bedrijfstakken die direct getroffen zijn door de overheidsmaatregelen om de corona-epidemie te bestrijden. Zij lijden schade door bijvoorbeeld een verplichte sluiting, de inperking van bijeenkomsten, het negatieve reisadvies buitenland en/of het dringend advies om thuis te blijven. Deze bedrijfstakken leunen sterk op bestedingen van consumenten en/of sociaal contact. De meeste banen die direct getroffen zijn door de overheidsmaatregelen bevinden zich in de detailhandel, horeca, groothandel, gezondheidszorg en overige persoonlijke dienstverlening.

Zuid-Holland, de Metropoolregio Rotterdam-Den Haag en de gemeenten Rotterdam en Den Haag hebben ten opzichte van Nederland minder banen in deze direct getroffen sectoren, vooral door de lage specialisatie in horeca en logiesverstrekking. Dit maakt de regionale economie *in eerste instantie* minder kwetsbaar voor de economische gevolgen van de coronacrisis. Wel is de arbeidsmarkt in Zuid-Holland kwetsbaar doordat relatief veel flexwerk via uitzendbureaus plaatsvindt. De gevolgen op de economie op de korte en middellange termijn zijn hier niet meegenomen. Daarnaast enquêteert het bedrijvenregister Zuid-Holland jaarlijks bedrijven in Zuid-Holland naar hun werkgelegenheid per 1 januari van dat jaar in het voorjaar van het opvolgende jaar. Dit jaar is daarbij een extra vraag toegevoegd om het aantal personen te vermelden dat op dit moment, dat wil zeggen het moment van het invullen van de enquête (tussen 20 april en 18 mei), aan het werk is in/voor de vestiging. In totaal hebben bijna 13 duizend bedrijven in de regio's Rijnmond en Haaglanden de enquête volledig ingevuld. Zij vertegenwoordigen ca. 6,2 procent van het totaal aantal bedrijven en ca. 10 procent van de werkgelegenheid in de regio. De vraag is niet altijd goed geïnterpreteerd, blijkt uit de toelichting van de bedrijven. Sommigen hebben de vestiging niet als juridische entiteit geïnterpreteerd maar als de fysieke werklocatie. Mensen denken bij vestiging aan een fysieke kantoorlocatie. Zzp-ers tellen zichzelf niet mee als werkzaam personen. Er heeft ook geen correctie plaatsgevonden voor seizoensinvloeden. Daarom moeten de bevindingen voorzichtig worden geïnterpreteerd.

Onder de veronderstelling dat de enquête representatief is voor de totale bedrijvigheid in de Stadsregio Rotterdam en Haaglanden, is een schatting gemaakt van het werkgelegenheidseffect vanuit de vraagzijde van de economie over de periode 1 januari tot en met eind april 2020. Het betreft grotendeels een tijdelijke vraaguitval als gevolg van de overheidsmaatregelen, en daarnaast zit er normale werkgelegenheidsdynamiek in het bestand. In hoeverre de vraaguitval ook leidt tot werkloosheid, is niet zichtbaar in de enquête. Een deel van de vraag wordt opgevangen door het stopzetten van tijdelijke contracten en flexcontracten. Een deel van de werkende personen is niet daadwerkelijk aan het werk, de werkgever ontvangt mogelijk compensatie via de NOW regeling. In totaal is de vraag weggevallen naar 45 duizend banen in de Stadsregio Rotterdam in de periode januari tot eind april, ofwel 7,1 procent van het totaal aantal banen. In de regio Haaglanden is het effect minder. In totaal is daar de vraag weggevallen voor per saldo 25 duizend banen, 4,6 procent van het totaal aan banen in de regio. Haaglanden heeft minder bedrijvigheid in de TOGS sectoren en uit de steekproef blijkt dat het banenverlies in de TOGS bedrijfstakken er relatief minder is. Daarnaast valt het banenverlies mee in de rest van de economie door de extra vraag naar werkgelegenheid bij de grote vestigingen in de non-profit sector in de regio Haaglanden.

Tabel 4.1: Indicatieve schatting van de netto vraag naar werkgelegenheid in de Stadregio Rotterdam en regio Haaglanden in de periode januari – eind april 2020

Indicator	Eenheid	Stadsregio Rotterdam	Haaglanden
Banen 2019	x1000	630	550
Banen in TOGS bedrijfstakken	x1000	140	120
Als aandeel (%) totaal	%	22,2	21,8
Netto vraag arbeid jan-apr	%	-18,0%	-14,9%
Banen in rest van economie	x1000	490	430
Als aandeel (%) totaal	%	77,8	78,2
Netto vraag arbeid jan-apr	%	-4,1%	-1,8%
Totaal netto vraag arbeid jan-apr 2020	x1000	-45	-25
Als % totaal banen	%	-7,1%	-4,6%

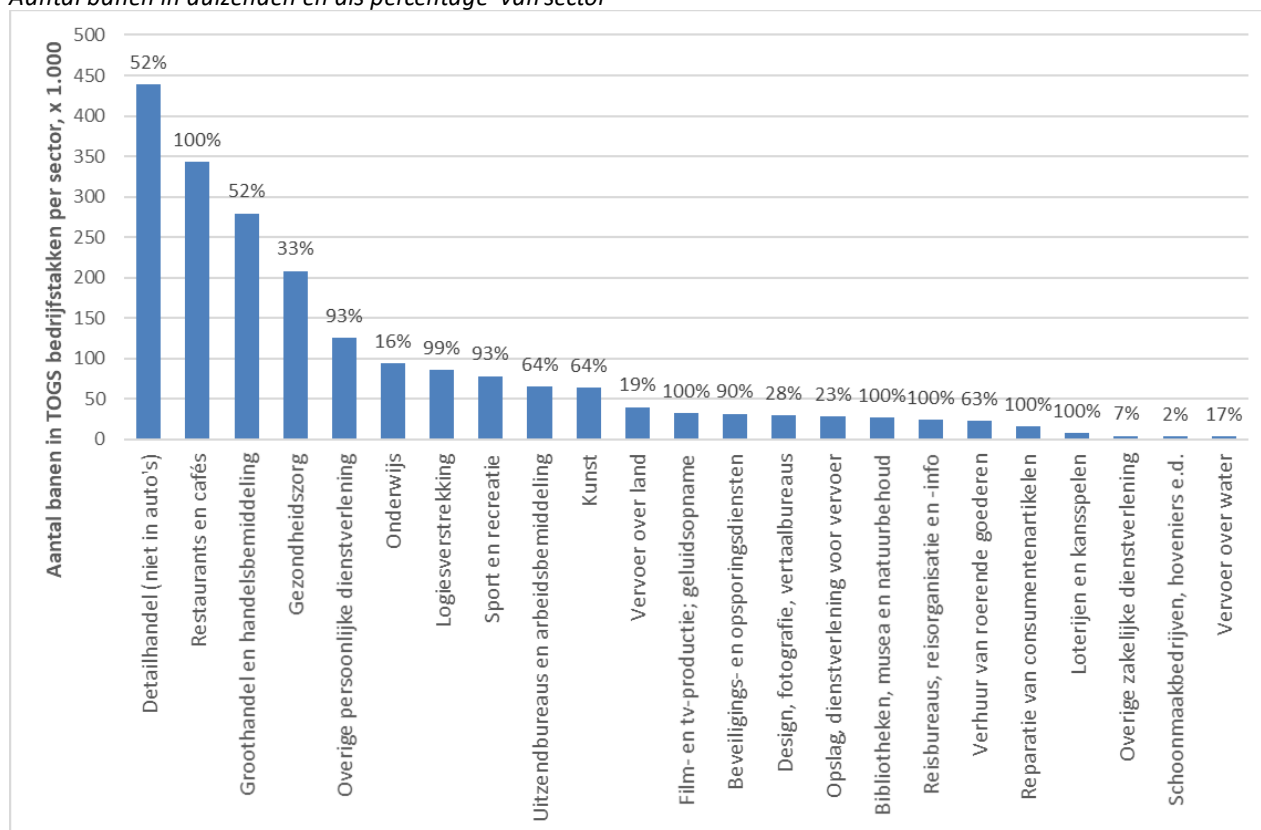
Bron: Gemeente Rotterdam/RVO, bewerking NEO Observatory

4.2 Aanwezigheid van TOGS bedrijfstakken in de regio

De tegemoetkoming ondernemers getroffen sectoren COVID-19 (TOGS) is één van de beleidsmaatregelen die behoort tot het economische noodpakket van het kabinet. Er is een eenmalige tegemoetkoming beschikbaar van € 4.000 voor bedrijven die direct getroffen zijn door de overheidsmaatregelen rond het coronavirus (COVID-19). Zij lijden schade door bijvoorbeeld een verplichte sluiting, de inperking van bijeenkomsten en/of het negatieve reisadvies buitenland. Om in aanmerking te komen is onder andere als voorwaarde gesteld dat een bedrijf behoort tot een bepaalde selectie van bedrijfstakken (aan de hand van SBI code waaronder een bedrijf staat ingeschreven bij de Kamer van Koophandel).⁴ Bedrijfstakken die in aanmerking komen voor de TOGS tegemoetkoming vertegenwoordigen ruim 2 miljoen banen in 2018, 23,7 procent van het totaal aantal banen in Nederland. De meeste banen die direct getroffen zijn door de overheidsmaatregelen bevinden zich in de detailhandel, horeca, groothandel, gezondheidszorg en overige persoonlijke dienstverlening.

Figuur 4.1: Aantal banen in TOGS bedrijfstakken in 2018, nationaal en per sector

Aantal banen in duizenden en als percentage van sector

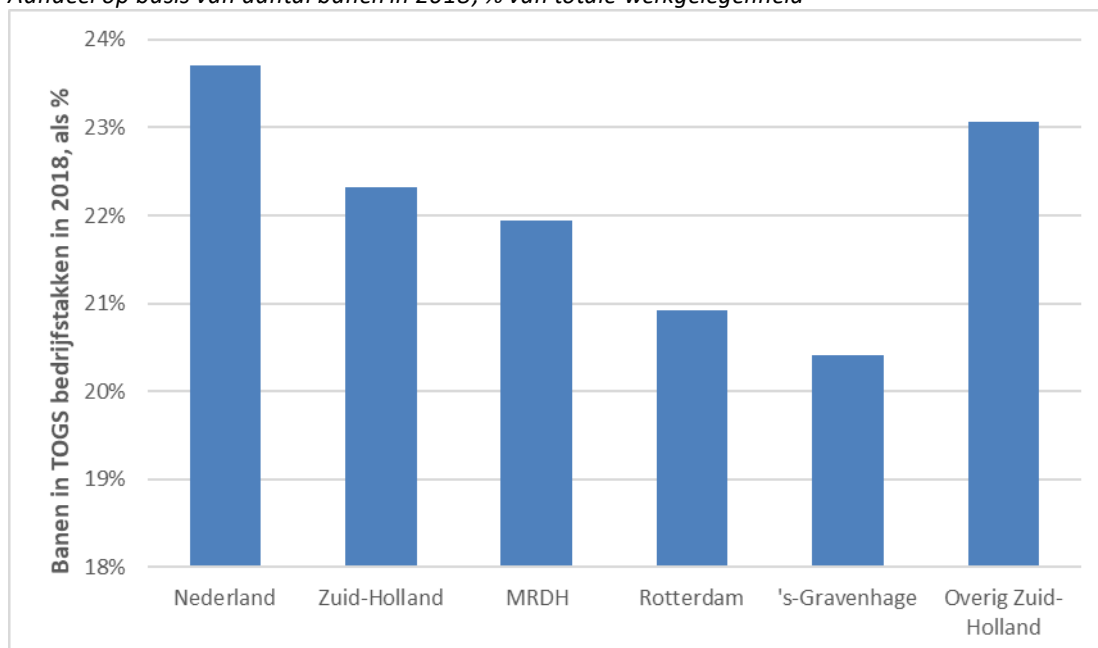

Bron: LISA/RVO, bewerking NEO Observatory

⁴ Voor de volledige lijst, inclusief latere toevoegingen, zie: <https://www.rvo.nl/subsidie-en-financieringswijzer/togs/vastgestelde-sbi-codes-0>

Figuur 4.2: Werkgelegenheidsaandeel van TOGS bedrijfstakken in Nederland, Zuid-Holland, Metropoolregio Rotterdam Den Haag, Rotterdam, Den Haag en overig Zuid-Holland

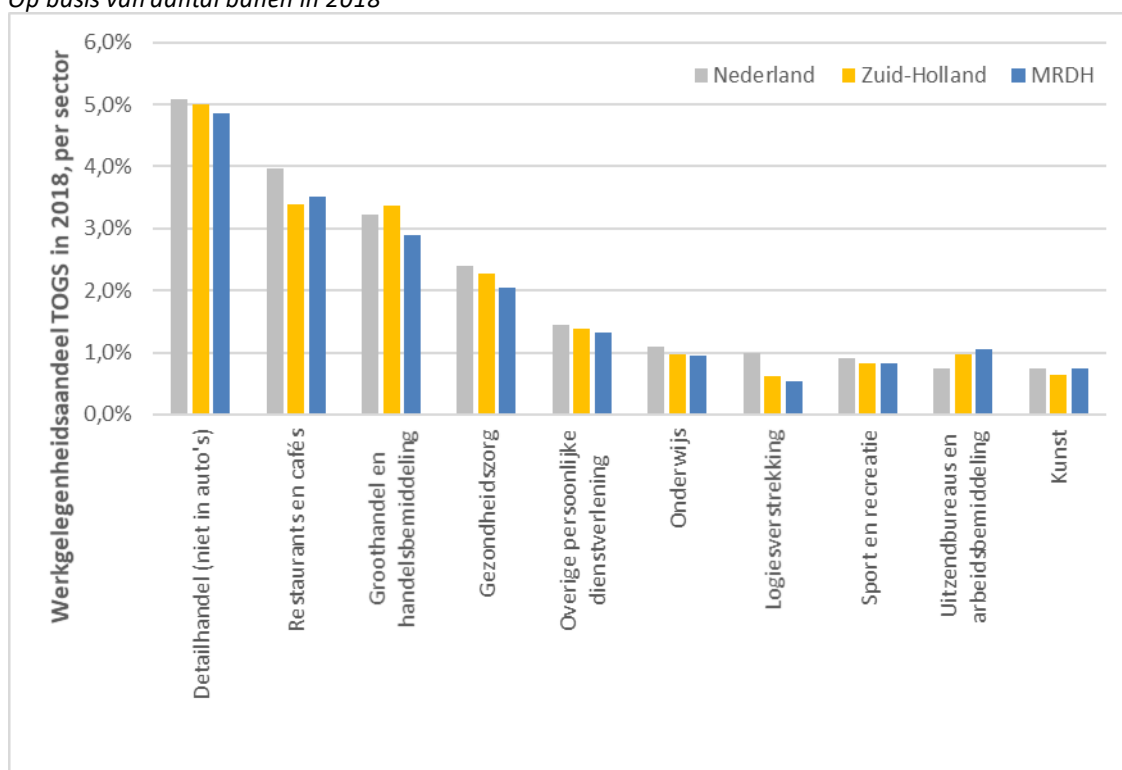
Aandeel op basis van aantal banen in 2018, % van totale werkgelegenheid

Bron: LISA/BRZ/RVO, bewerking NEO Observatory

Figuur 4.3: Werkgelegenheidsaandeel van TOGS bedrijfstakken in Nederland, Zuid-Holland en Metropoolregio Rotterdam-Den Haag, uitgesplitst naar sector.

Op basis van aantal banen in 2018

Bron: LISA/BRZ/RVO, bewerking NEO Observatory

Het werkgelegenheidsaandeel van bedrijfstakken die direct getroffen zijn door de overheidsmaatregelen rond het coronavirus (COVID-19) ligt in Zuid-Holland op 22,3 procent (cijfers 2018), dat is 1,4 procent lager ten opzichte van Nederland. Dit maakt de regionale economie in eerste instantie minder kwetsbaar voor de economische gevolgen van de coronacrisis. In de Metropoolregio Rotterdam Den Haag ligt het aandeel 1,8 procent lager en in de gemeenten Rotterdam en Den Haag is sprake van rond de 3 procent lager. Dit komt door de relatief mindere aanwezigheid in stedelijk gebied van groothandelsactiviteiten gericht op food en non-food producten voor de consument en geestelijke gezondheidszorg. Wel zijn er in Rotterdam relatief veel banen in de dienstverlening voor transport en in Den Haag in de kunst en cultuur sector.

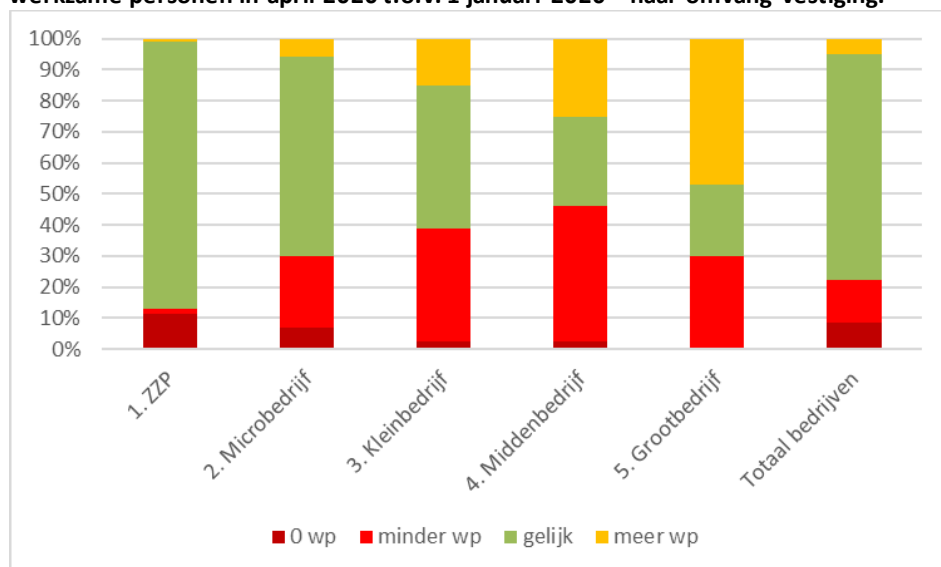
4.3 Werkgelegenheid Regio Rijnmond en Regio Haaglanden januari – eind april⁵ 2020

Zoals eerder aangegeven, enquêteert het Bedrijvenregister Zuid-Holland jaarlijks bedrijven in Zuid-Holland naar hun werkgelegenheid per 1 januari van dat jaar in het voorjaar van het opvolgende jaar. Dit jaar is daarbij een extra vraag toegevoegd om het aantal personen te vermelden dat op dit moment, dat wil zeggen het moment van het invullen van de enquête, aan het werk moment in/voor de vestiging.

In totaal hebben bijna 13 duizend bedrijven in de regio's Rijnmond en Haaglanden de enquête volledig ingevuld. Zij vertegenwoordigen ca. 6,2 procent van het totaal aantal bedrijven en ca. 10 procent van de werkgelegenheid in de regio. De uitkomsten zijn:

- Circa 22 procent van de bevroegde bedrijven heeft geen of minder mensen aan het werk per april/mei 2020, in het MKB en bij kleine bedrijven ligt dit aandeel hoger. Daartegenover zijn ook bedrijven met meer werkzame personen. Per saldo gaat het naar schatting om 9,3 procent van de werkgelegenheid.
- In alle sectoren zijn er meer bedrijven met geen of minder mensen aan het werk dan bedrijven met meer werkgelegenheid. De enige positieve uitzondering is de overheid, daar zijn juist meer vestigingen met meer werkgelegenheid.
- De horeca is het sterkst getroffen, daarna volgt een mix van sectoren die sterk afhankelijk zijn van de export en sectoren die op last van de overheid tijdelijk gesloten zijn (contactberoepen, samenkomsten).
- Kennisdiensten (ICT, financiële diensten, specialistische zakelijke diensten, vastgoed) zijn per saldo beperkt getroffen.
- Er is relatief dynamiek in de nijverheidssectoren industrie, landbouw en nutsbedrijven, zowel positief als negatief.

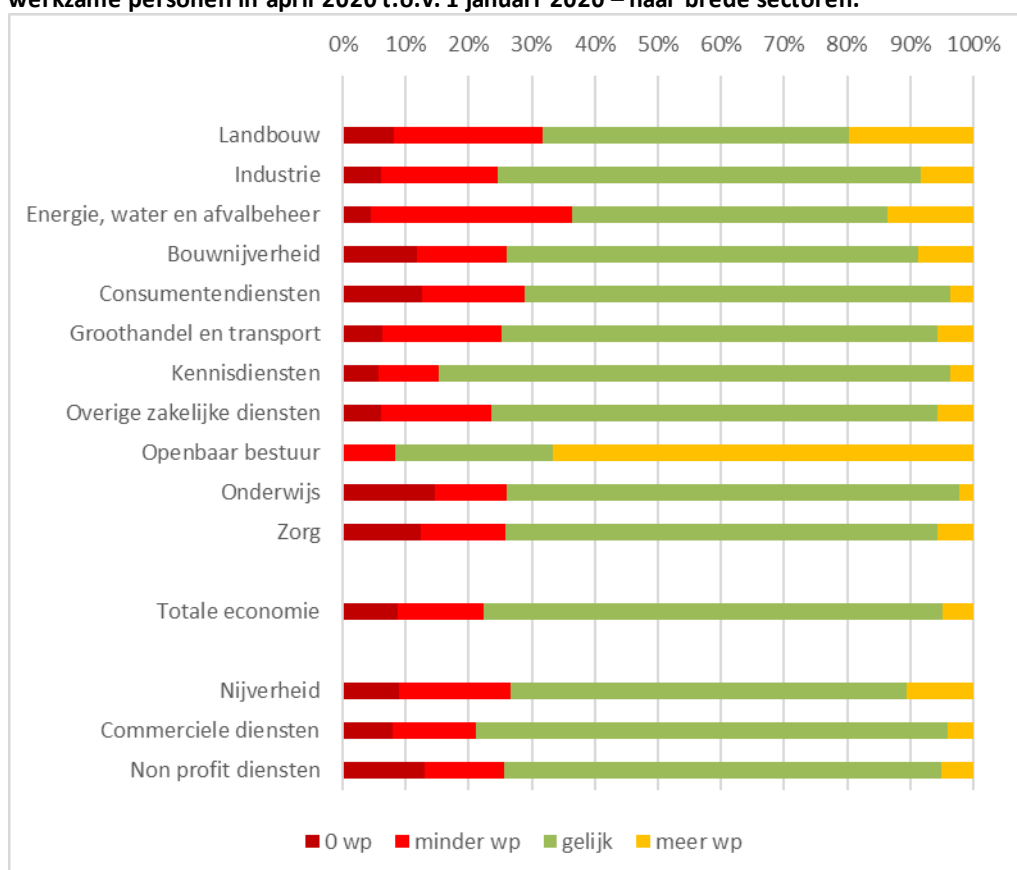
Figuur 4.4: Aandeel vestigingen in de regio Rijnmond en Haaglanden met geen, minder, gelijk of meer werkzame personen in april 2020 t.o.v. 1 januari 2020 – naar omvang vestiging.

Bron: Gemeente Rotterdam

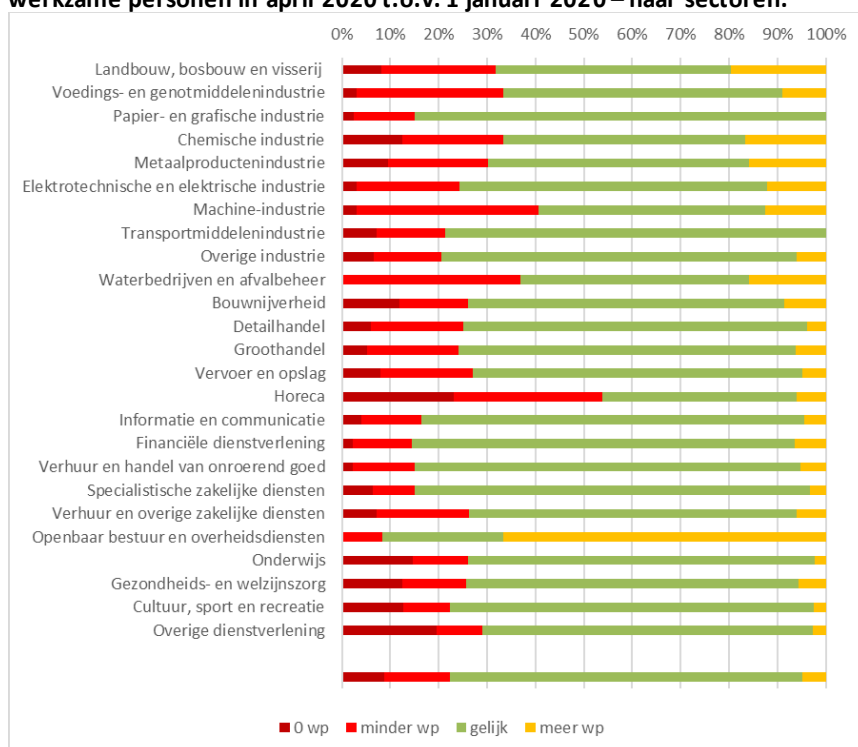
⁵ De enquêtes zijn ingevuld in de periode 20 april 2020 t/m 18 mei 2020. Het merendeel heeft de enquête ingevuld in de tweede helft van april. Begin mei is een reminder rondgestuurd en dit heeft tot extra response geleid in de eerste twee weken van mei.

Figuur 4.5: Aandeel bedrijven in de regio Rijnmond en Haaglanden met geen, minder, gelijk of meer werkzame personen in april 2020 t.o.v. 1 januari 2020 – naar brede sectoren.

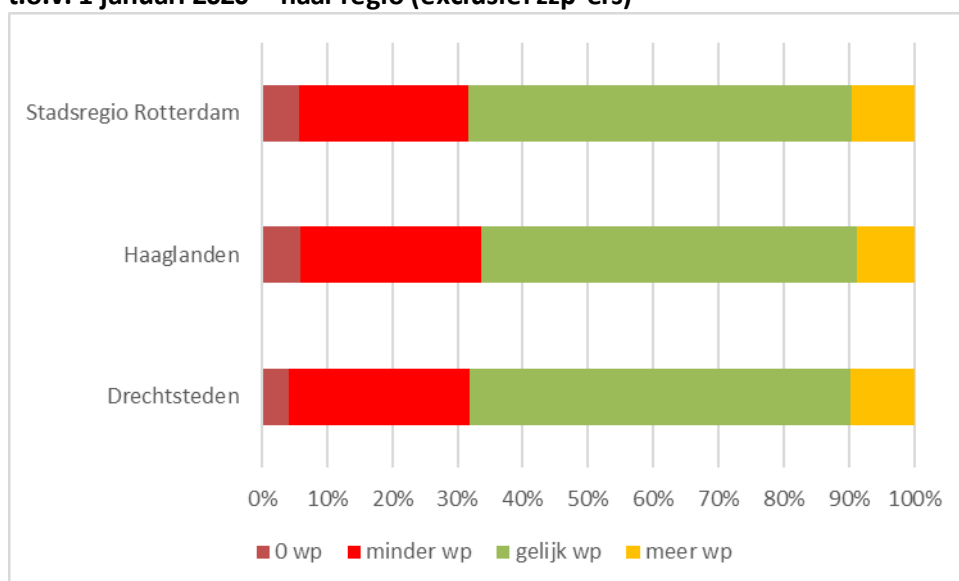
Bron: Gemeente Rotterdam

Figuur 4.6: Aandeel bedrijven in de regio Rijnmond en Haaglanden met geen, minder, gelijk of meer werkzame personen in april 2020 t.o.v. 1 januari 2020 – naar sectoren.

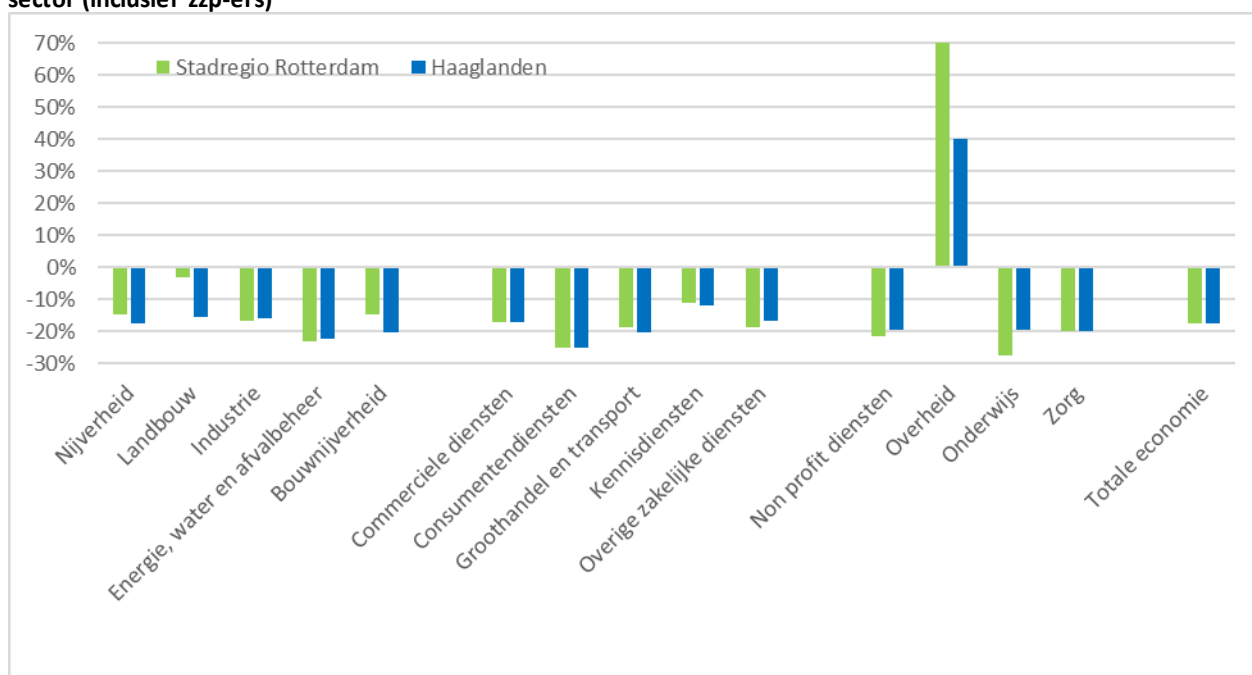
Bron: Gemeente Rotterdam

Figuur 4.7: Aandeel bedrijven met geen, minder, gelijk of meer werkzame personen in april 2020 t.o.v. 1 januari 2020 – naar regio (exclusief zzp-ers)

Bron: Gemeente Rotterdam

Figuur 4.8: Netto saldo van bedrijven met meer of minder werkzame personen als percentage van totaal aantal bedrijven in Stadregio Rotterdam en Haaglanden in april 2020 t.o.v. 1 januari 2020 – naar brede sector (inclusief zzp-ers)

Bron: Gemeente Rotterdam

Aangenomen dat de enquête representatief is voor de totale bedrijvigheid in de Stadsregio Rotterdam en Haaglanden, is een schatting gemaakt van het werkgelegenheidseffect vanuit de vraagzijde van de economie over de periode 1 januari tot en met eind april 2020. Het betreft grotendeels een tijdelijke vraaguitval als gevolg van de overheidsmaatregelen, en daarnaast zit de 'normale' werkgelegenheidsdynamiek in het bestand. In hoeverre de vraaguitval ook leidt tot werkloosheid, is niet zichtbaar in de enquête. Een deel van de vraag wordt opgevangen door het stopzetten van tijdelijke contracten en flexcontracten. Een deel van de werkende personen is niet daadwerkelijk aan het werk, de werkgever ontvangt mogelijk compensatie via de NOW regeling.

In totaal is de vraag weggevallen naar 45 duizend banen in de Stadsregio Rotterdam in de periode januari tot eind april, ofwel 7,1 procent van het totaal aantal banen. In de regio Haaglanden is het effect minder. In totaal is de vraag weggevallen voor per saldo 25 duizend banen, 4,6 procent van het totaal aan banen in de regio. Haaglanden heeft minder bedrijvigheid in de TOGS sectoren en uit de steekproef blijkt dat het banenverlies in de TOGS bedrijfstakken relatief minder is. Daarnaast valt het banenverlies mee in de rest van de economie door de extra vraag naar werkgelegenheid bij de grote vestigingen in de non-profit sector in de regio Haaglanden.

Tabel 4.2: Schatting van de netto vraag naar werkgelegenheid in de Stadregio Rotterdam en regio Haaglanden in de periode januari – eind april 2020

Indicator	Eenheid	Stadsregio Rotterdam	Haaglanden
Banen 2019	x1000	630	550
Banen in TOGS bedrijfstakken	x1000	140	120
Als aandeel (%) totaal	%	22,2	21,8
Netto vraag arbeid jan-apr	%	-18,0%	-14,9%
Banen in rest van economie	x1000	490	430
Als aandeel (%) totaal	%	77,8	78,2
Netto vraag arbeid jan-apr	%	-4,1%	-1,8%
Totaal netto vraag arbeid jan-apr	x1000	-45	-25
Als % totaal banen	%	-7,1%	-4,6%

Bron: Gemeente Rotterdam/RVO, bewerking NEO Observatory

5 Verwachtingen naar regio en arbeidsmarktreactie

CPB maart 2020, derde scenario als uitgangspunt

Om de schok van de corona-crisis door te rekenen voor Rijnmond, de MRDH en de provincie Zuid-Holland dient rekening te worden gehouden met veranderingen in arbeidsproductiviteit, de arbeidsmarktreactie en dienen de indicatoren uitgedrukt te worden in personen.

In de ramingen voor Rijnmond, de MRDH en de provincie Zuid-Holland is de nationale groei van het bbp in het derde CPB scenario van maart 2020 als uitgangspunt genomen: -7,7 procent krimp in 2020 en 2 procent groei in 2021.

Dit is aan de hand van de productiviteiten en arbeidsmarktreacties doorgewerkt naar regio. Werkloosheid en participatie volgen hier consistent uit.

5.1 Rijnmond

Tabel 5.1 Kernindicatoren economie en arbeidsmarkt van Rijnmond, realisatie 2021-2019, prognose 2020 en 2021

Rijnmond	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Nederland										
Bbp in mld euro (marktprijzen 2018)	694,6	693,7	703,6	717,4	733,1	754,4	774,0	788,0	727,3	741,8
Reële bbp groei in % (CBS, CPB)	-1,0	-0,1	1,4	2,0	2,2	2,9	2,6	1,8	-7,7	2,0
Rijnmond										
Brp in mld euro (marktprijzen, 2018)	58,1	56,9	56,3	59,3	60,2	61,7	63,3	64,2	60,1	60,8
Reële groei in %	1,6	-2,1	-1,0	5,4	1,4	2,5	2,6	1,5	-6,4	1,1
Werkgelegenheid										
Werkzame personen (x 1.000)	650	633	631	639	652	663	681	695	671	651
Groei in %	-0,4	-2,5	-0,3	1,3	1,9	1,8	2,6	2,0	-3,4	-3,1
Bevolking (x 1.000)										
Groei in %	0,40	0,21	0,48	0,66	0,66	0,64	0,63	0,78	0,76	0,61
Bevolking 15-74 (x 1.000)										
als % van de bevolking	74,8	75,3	75,3	74,7	74,8	74,9	74,7	74,6	74,2	74,0
Beroepsbevolking (x 1.000)										
Participatiegraad	628	628	628	626	623	634	644	657	656	655
	68,9	68,3	68,0	67,9	67,1	67,7	68,5	69,5	69,2	68,8
Werkloosheid (x 1000)										
als % van de beroepsbevolking	51	62	64	59	52	42	33	30	49	58
	8,1	9,9	10,2	9,4	8,3	6,6	5,1	4,6	7,5	8,8

Bron: CBS, bewerking NEO Observatory

Verwacht wordt dat de economie van Rijnmond in 2020 in het derde scenario van het CPB met -6,4 procent krimpt en in 2021 licht groeit met 1,1 procent. De werkloosheid komt na het laagterecord van 4,6 procent in 2019 in 2020 uit op 7,5 procent en in 2021 op 8,8 van de beroepsbevolking. De toename in 2020 met bijna 3 procent is ongekend; het betreft bijna 20 duizend personen. In 2021 komen daar circa 10 duizend personen bij.

De participatiegraad in Rijnmond onderbreekt de stijging die na 2015 inzette. In 2019 kwam deze op een hoogtepunt van 69,5 procent van de bevolking 15-74 jaar. In 2020 daalt de participatiegraad licht naar 69,2 procent, om in 2021 met bijna een half procent te dalen naar 68,8 procent.

Modeluitkomsten laten zien dat de economie van Rotterdam-Rijnmond zowel gevoelig is voor het consumentenvertrouwen als de wereldhandel. De economie krimpt beperkter dan landelijk het geval is, maar het herstel is er minder uitbundig. De positieve ontwikkeling van de consumenten diensten in Rotterdam-Rijnmond wordt afgebroken – juist deze sector is door de afgrenzing geraakt. Het consumentenvertrouwen werkt daarom nadelig door voor Rotterdam-Rijnmond. Daarnaast wordt de economie van Rijnmond op lange termijn structureel geraakt door de krimp van de wereldhandel en de onzekere markt voor aardolie.

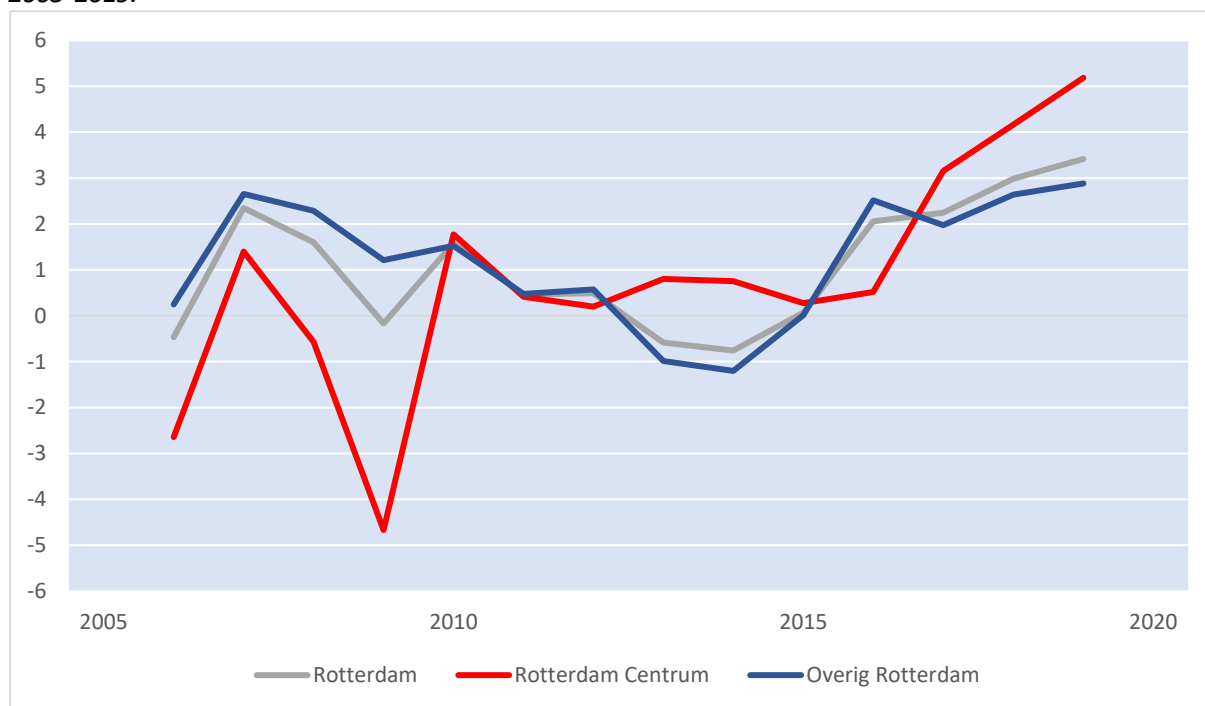
Centrum Rotterdam verliest agglomeratievoordeel door lockdown

Een belangrijk element in het groeipad in Rijnmond en Rotterdam in het bijzonder is de groeiversnelling in Rotterdam-Centrum in de recent afgelopen hoogconjunctuur 2015-2019. Vanaf 2016 versnelt de groei in Rotterdam-Centrum ten opzichte van Overig Rotterdam. Opvallend is dat in periode 2005-2008 (een periode met bovengemiddelde groei), de werkgelegenheid in het centrum van Rotterdam juist relatief traag groeide. De opvallende ontwikkeling van Rotterdam-Centrum die na 2015 optreedt, is nieuw. De hoge groei van de werkgelegenheid in het centrum is toe te schrijven aan de toegenomen aantrekkelijkheid van het centrum die is ontstaan door hoogwaardig openbaar vervoer, namelijk de Randstad Rail en snelle spoorverbinding op randstedelijke schaal, in het bijzonder naar Amsterdam. Wonen en werken mengen in het centrum, zodat verschillende functies elkaar versterken: er ontstaan agglomeratievoordelen. Dit is zichtbaar aan de relatief gunstige groei van de consumentendiensten en producentendiensten (EVR 2020). Door de corona crisis en de lockdown raakt juist het centrum deze voor groei gunstige eigenschappen kwijt.

De krimp van de economie van geheel Rijnmond is relatief sterk ten opzichte van de Metropoolregio Rotterdam Den Haag en de provincie Zuid-Holland omdat Rijnmond, waar Rotterdam een zeer groot deel van uitmaakt, zowel de recente groei in het centrum verliest als op termijn de negatieve invloed van de wereldhandel gaat voelen. Dit jaar krimpt de economie van Rotterdam door het instorten van het consumentenvertrouwen, waarbij opgemerkt wordt dat die vanaf 2018 al daalde. Vooral volgend jaar, in 2021, incasseert Rijnmond bovendien de gevolgen van de krimp van de wereldhandel. Andere ramingen (zie bijvoorbeeld die van de Rabobank) lijken de combinatie van binnenlandse als buitenlandse component in de samenstelling van het brp te onderschatten. Dit staat bovendien los van de herstructurering als gevolg van de energietransitie. Een multinational in de petrochemie in de regio schreef medio dit jaar (2020) enige tientallen miljarden af door het verdwijnen van de vraag naar fossiele brandstoffen.

Figuur 5.1 De groei van de werkgelegenheid versnelt in Centrum Rotterdam na 2015. In de voorgaande gunstige periode 2005-2008 kromp de werkgelegenheid in het centrum.

Groei aantal banen per jaar in procenten, Rotterdam Centrum, Overig Rotterdam en Rotterdam totaal, 2005-2019.

Bron: BRZ, NEO Observatory

5.2 Metropoolregio Rotterdam Den Haag

Tabel 5.2 Kernindicatoren economie en arbeidsmarkt van de Metropoolregio Rotterdam Den Haag, realisatie 2021-2019, prognose 2020 en 2021

MRDH	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Nederland										
Bbp in mld euro (marktprijzen 2018)	694,6	693,7	703,6	717,4	733,1	754,4	774,0	788,0	727,3	741,8
Reële bbp groei in % (CBS, CPB)	-1,0	-0,1	1,4	2,0	2,2	2,9	2,6	1,8	-7,7	2,0
MRDH										
Brp in mld euro (marktprijzen, 2018)	105,9	104,3	104,1	107,9	109,4	111,1	114,0	116,0	109,0	111,8
Reële groei in %	0,6	-1,6	-0,1	3,6	1,4	1,5	2,6	1,7	-6,0	2,5
Werkgelegenheid										
Werkzame personen (x 1.000)	1.204	1.190	1.186	1.201	1.230	1.251	1.283	1.312	1.271	1.235
Groei in %	-0,5	-1,2	-0,4	1,3	2,4	1,7	2,5	2,2	-3,1	-2,8
Bevolking (x 1.000)										
Groei in %	0,63	0,41	0,63	0,76	0,75	0,84	0,84	0,91	0,90	0,76
Bevolking 15-74 (x 1.000)										
als % van de bevolking	74,8	75,3	75,2	74,7	74,8	74,8	74,7	74,6	74,2	74,0
Beroepsbevolking (x 1.000)										
Participatiegraad	69,4	68,8	68,5	68,4	67,7	68,1	69,0	69,8	69,6	69,1
Werkloosheid (x 1000)										
als % van de beroepsbevolking	7,7	9,2	9,5	8,9	7,8	6,3	4,9	4,4	7,2	8,5

Bron: CBS, bewerking NEO Observatory

Verwacht wordt dat de economie van de Metropoolregio Rotterdam Den Haag in 2020 in het derde scenario van het CPB met -6 procent krimpt en in 2021 betrekkelijk vlot herstelt met 2,5 procent. De werkloosheid komt na het laagterecord van 4,4 in 2019 in 2020 uit op 7,2 procent en in 2021 op 8,5 van de beroepsbevolking. De toename van de werkloosheid in 2020 is evenals die van Rotterdam-Rijnmond met bijna 3 procent ongekend; het betreft in de gehele Metropoolregio 35 duizend personen. In 2021 komen daar ruim 15 duizend personen bij.

De participatiegraad in de Metropoolregio Rotterdam Den Haag blijft in 2020 betrekkelijk stabiel en daalt met twee-tiende procent tot 69,6 procent, om in 2021 te dalen naar 69,1 procent.

Modeluitkomsten tonen aan de economie van Metropoolregio Rotterdam Den Haag iets minder gevoelig is voor de ontwikkeling van de Nederlandse economie dan Rotterdam-Rijnmond. Hoewel het Westland geraakt is door het stilvallen van de luchtvaart, is de rol van de nationale overheid in Den Haag enerzijds en het kennis-cluster in Delft anderzijds relatief gunstig. Deze laatste twee vervullen een dempende dan wel prospectieve rol. De overheid verschaft nu anders dan na de kredietcrisis stabiliteit en het onderwijs-cluster in Delft is tevens stabiel en heeft met toekomstgerichte bedrijvigheid groeikansen. Voorlopige cijfers laten voor Haaglanden een beperkter krimp zien. Dergelijke factoren verklaren het relatief vlotte herstel in 2021. De overheid in Den Haag neemt nu naar verwachting een structureel andere rol in dan in de periode 2009-2015.

5.3 Zuid-Holland

Tabel 5.3 Kernindicatoren economie en arbeidsmarkt van de provincie Zuid-Holland, realisatie 2021-2019, prognose 2020 en 2021

Zuid-Holland	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Nederland										
Bbp in mld euro (marktprijzen 2018)	694,6	693,7	703,6	717,4	733,1	754,4	774,0	788,0	727,3	741,8
Reële bbp groei in % (CBS, CPB)	-1,0	-0,1	1,4	2,0	2,2	2,9	2,6	1,8	-7,7	2,0
Zuid-Holland										
Brp in mld euro (marktprijzen, 2018)	152,6	150,9	151,1	155,0	156,9	159,5	163,8	165,9	155,9	157,5
Reële groei in %	0,2	-1,1	0,2	2,6	1,2	1,7	2,7	1,3	-6,0	1,0
Werkgelegenheid										
Werkzame personen (x 1.000)	1.824	1.802	1.795	1.804	1.841	1.875	1.922	1.957	1.897	1.843
Groei in %	-0,2	-1,2	-0,4	0,5	2,1	1,9	2,5	1,8	-3,1	-2,8
Bevolking										
Bevolking (x 1.000)	3.524	3.536	3.554	3.577	3.602	3.631	3.660	3.691	3.723	3.753
Groei in %	0,50	0,35	0,51	0,63	0,70	0,81	0,80	0,85	0,87	0,79
Bevolking 15-74										
Bevolking 15-74 (x 1.000)	2.659	2.680	2.688	2.693	2.714	2.738	2.758	2.752	2.772	2.778
als % van de bevolking	75,5	75,8	75,6	75,3	75,4	75,4	75,4	74,6	74,4	74,0
Beroepsbevolking										
Beroepsbevolking (x 1.000)	1.868	1.870	1.872	1.871	1.873	1.899	1.931	1.948	1.958	1.947
Participatiegraad	70,3	69,8	69,6	69,5	69,0	69,4	70,0	70,8	70,6	70,1
Werkloosheid										
Werkloosheid (x 1000)	125	150	155	145	130	104	81	76	125	146
als % van de beroepsbevolking	6,7	8,0	8,3	7,7	6,9	5,5	4,2	3,9	6,4	7,5

Bron: CBS, bewerking NEO Observatory

Verwacht wordt dat de economie van de provincie Zuid-Holland in 2020 in het derde scenario van het CPB met 6 procent krimpt en in 2021 licht groeit met 1 procent. De werkloosheid komt na het laagterecord van 3,9 in 2019 in 2020 uit op 6,4 procent en in 2021 op 7,5 van de beroepsbevolking. De toename van de werkloosheid in 2020 met bijna 2,5 procent is ongekend. Het betreft in de gehele provincie bijna 50 duizend personen. In 2021 komen daar circa 20 duizend personen bij.

De participatiegraad in Zuid-Holland daalt in 2020 licht en komt op 70,6 procent van bevolking 15-74 jaar. In 2021 daalt deze verder naar 70,1 procent van de bevolking 15-74 jaar.

Modeluitkomsten laten zien dat de economie van Zuid-Holland wel gevoelig is voor het consumentenvertrouwen en met name de gehele Nederlandse economie, maar niet voor de wereldhandel. De wereldhandel raakt alleen de economie van Rotterdam-Rijnmond. De economie van Zuid-Holland krimpt beperkter dan landelijk het geval is, maar het herstel is er minder uitbundig.

5.4 Uitkeringen WW en bijstand naar regio

Inleiding

De regionale overheden, waar de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de sociale zekerheid ligt, hebben de vraag gesteld in welke mate uitkeringen WW en de bijstand reageren op de schok die de corona-crisis veroorzaakt. Daarbij is aangesloten bij de cijfers van het CBS over de ontwikkeling van de werkloze beroepsbevolking, het aantal WW-uitkeringen en bijstands-uitkeringen op nationaal en regionaal niveau over de periode 2007-2019. Het is van belang op te merken dat niet iedereen die tot de werkloze beroepsbevolking behoort, ook een uitkering op basis van WW ontvangt. De werkloze beroepsbevolking volgens de Enquête Beroepsbevolking is groter dan het aantal uitkeringen op basis van werkloosheid. De cijfers over WW-uitkeringen van het UWV wijken licht af van de cijfers van het CBS. Het UWV geeft cijfers per maand af; het jaargemiddelde voor 2019 is 246,6 duizend personen met een WW uitkering in geheel Nederland. Het CBS geeft voor dat jaar 225 duizend. Het CPB-III scenario maart 2020 is als uitgangspunt gekozen.

Recente cijfers van het UWV over de ontwikkeling van WW uitkeringen tussen februari en mei 2020 laten zien dat Zuid-Holland er slechter uitkomt ten opzichte van Nederland. Het blijkt dat dat in Rotterdam ontstaat. De oorzaak is de grote hoeveelheid tijdelijke en flexibele arbeid in Rotterdam. Deze groepen stromen nu de WW in. ZZP-ers doen dat niet, omdat zij geen ww-rechten hebben. Dit past bij het beeld dat de grote steden focus zijn van de moderne economie: flexibele diensten, welke juist in de grote steden geconcentreerd zijn.

Samenhang WW en bijstand met werkloosheid

Om de ontwikkeling van de uitkeringen WW en bijstand voor de jaren 2020 en 2021 te bepalen, is de ontwikkeling nationale werkloosheid als uitgangspunt genomen. Deze reageert voor een deel met een jaar vertraging op de ontwikkeling van het bruto binnenlands product. Vervolgens blijkt dat de toe(af)name van WW en bijstand meebewegen met de werkloosheid. De bijstand reageert daarbij met een jaar vertraging op de werkloosheid. Dat ligt voor de hand, omdat mensen die hun baan verliezen aanvankelijk terugvallen op de WW en na verloop van tijd op de bijstand. De cijfers op nationaal niveau zijn aan de hand van regionale aandelen naar regio verdeeld.

Tabel 5.4 Uitkeringen op basis van werkloosheid en bijstand

Aantal x 1000, naar regio, realisatie 2012-2019 en prognose 2020 en 2021

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020*	2021*
Uitkeringen obv werkloosheid	<i>x 1000</i>									
Nederland	294	370	398	381	370	323	264	225	388	469
Rijnmond	23	29	31	29	28	25	21	18	31	38
Metropoolregio Rotterdam Den Haag	41	50	53	51	50	44	37	31	55	66
Provincie Zuid-Holland	58	72	78	75	73	65	53	45	78	94
Uitkeringen bijstand	<i>x 1000</i>									
Nederland	372	401	428	442	459	465	445	427	428	507
Rijnmond	50	52	54	56	57	57	54	51	51	60
Metropoolregio Rotterdam Den Haag	82	87	91	95	98	97	93	88	88	104
Provincie Zuid-Holland	100	105	112	117	121	122	116	111	111	131

*prognose

Bron: CBS (2012-2019), NEO Observatory (2020 en 2021)

Uitkeringen WW

De resultaten zijn weergegeven in tabel 4.4 in aantal personen x 1000. Voor alle drie onderzochte regio's geldt dat er een gestage afname was na de piek van het aantal WW-uitkeringen in 2013 en 2014 naar een laag niveau in 2019. Vijf jaar lang is dat aantal gedaald. In 2020 volgt een plotse stijging naar het niveau van 2014, gevolgd door een minder krachtige stijging in 2021. De absolute toename van het aantal WW-uitkeringen in 2021 is ongeveer de helft van de absolute toename in 2020. Volgens deze verwachting zijn er in 2021 in Rijnmond 38 duizend, in de Metropoolregio Rotterdam Den Haag 66 duizend en in de provincie Zuid-Holland 94 duizend personen met een WW-uitkering.

Uitkeringen bijstand

De ontwikkeling van de bijstand laat een ander patroon zien – trager, maar omvangrijker. Het aantal uitkeringen voor de bijstand daalde pas vanaf 2017. Tot dat jaar nam het aantal toe, terwijl het herstel van de economie twee jaar daarvoor was ingezet. De toename van het aantal uitkeringen bijstand is waarschijnlijk zo persistent vanwege de lange reeks van jaren vanaf 2008 dat de economie kromp of beperkt groeide. Het aantal personen met een bijstandsuitkering is slechts in twee jaren afgenomen, namelijk in 2018 en 2019. In 2020 blijft dat aantal hetzelfde, maar in 2021 neemt het aantal krachtig toe. Volgens deze verwachting zijn er in 2021 in Rijnmond 60 duizend, in de Metropoolregio Rotterdam Den Haag 104 duizend en in de provincie Zuid-Holland 131 duizend personen met een bijstandsuitkering.

De verwachte omvangrijke toename van de bijstand in 2021 laat de ernst van de huidige corona-crisis zien. De ongelijkheid neemt traag maar fors toe. Tussen 2012 en 2016 was de toename in Rijnmond 7 duizend personen, terwijl in 2021 de toename in één jaar 9 duizend personen bedraagt. Dit beeld is hetzelfde voor de Metropoolregio Rotterdam Den Haag (van 88 duizend personen in 2020 naar 104 duizend personen in 2021) en de provincie Zuid-Holland (van 111 duizend personen in 2020 naar 131 duizend personen in 2021).

6 Herstelbeleid en handelingsperspectief

Leeswijzer

Het hoofdstuk handelingsperspectief begint met een korte beschrijving van de kenmerken van het groeipad van de economie voordat de corona crisis uitbrak. Een veel gedeelde verwachting⁶ is dat economische trends van voor corona versneld en verhevigd worden door en na corona, zoals de toenemende ongelijkheid, digitalisering, economische structuurverandering en technologische schaa sprongen. Het groeipad voor corona steunde enerzijds op een aantal bronnen, maar er waren al grote knelpunten, capaciteitsbeperkingen, milieu- en klimaatvraagstukken. Knelpunten op de arbeidsmarkt krijgen extra aandacht. Dit wordt gevolgd door een selectie van beleidslijnen op internationaal, nationaal en regionaal niveau, waarin al een voorschot werd genomen op de grote vraagstukken.

Vervolgens wordt uiteengezet hoe corona de bronnen van groei van de regionale economie aantast. Dit wordt gevolgd door tien herstelmaatregelen. Deze vloeien voort uit de aanbevelingen van de EC, houden rekening met het groene Duitse herstelplan, en versterken deels bestaande beleidslijn en die de regio al voert. Deze worden aangevuld met nieuwe maatregelen.

6.1 Het groeipad voor corona

De Nederlandse economie heeft tot de corona-pandemie een langdurige periode van expansie van de economie doorgemaakt, met 2017 en 2018 als topjaren. Vanaf medio 2018 liep de groei, parallel aan het consumentenvertrouwen terug. De werkgelegenheid groeide deze jaren in een aanhoudend tempo, met een zeer hoog aantal vacatures in het begin van 2020 als gevolg. De werkloosheid bereikte op dat moment een laagterecord van 3,3 procent.

De bronnen van de groei van de welvaart op de lange termijn zijn meervoudig. We stippen er drie, voor ons doel relevante, aan. Dat zijn achtereenvolgens:

- Arbeidsintensief: met het oog op de verhoging van de participatiegraad werd de loongroei beperkt. Dit betekende flex-banen en aanbod van zzp'ers.
- De veranderende verhouding tussen huishouden, betaald werk en participatie (mede door de aanwezigheid van gespecialiseerde dienstverlening).
- Economische groei is afhankelijk van synergie in stadscentra: dichtheid, bereikbaarheid per OV, nabijheid en functiemenging

Aanbod van flexibele arbeid en beperkte loongroei

Een belangrijke doelstelling van het Nederlandse beleid sinds de vroege jaren tachtig is het bevorderen van de werkgelegenheid. De redenen daarvoor waren ten eerste het bestrijden van structurele werkloosheid die zich met name in de grote steden voordeed, in het bijzonder Rotterdam, Den Haag en Amsterdam en ten tweede het vergroten van het draagvlak voor collectieve voorzieningen en het benutten van arbeidspotentieel. De gehele wet- en regelgeving werd daarop ingericht, waaronder het beperken van de loongroei. Hierdoor is het inhuren van arbeid relatief aantrekkelijk voor werkgevers. Dit beleid heeft succes gehad, gezien het aantal banen dat sinds 1985 is ontstaan, het wegsmelten van

⁶ Philip McCann (08-06-2020), Webinar Gran Sasso.

de structurele, grootstedelijke werkloosheid en de continue stijging van de participatiegraad. Dit beleid heeft overigens een vervolg gekregen in de komst van de zzp-er. Dit creëerde een aanhoudend groot aanbod van goedkope, flexibele arbeid.

Balans huishoudens en formeel werk: maken of zelf doen?

Een aanzienlijke bron van economische groei is de uitbesteding van allerlei consumentendiensten door huishoudens en bedrijven in stadscentra: bijvoorbeeld buiten de deur eten in plaats van zelf koken. Hierdoor ontstaan monetaire transacties die in het bbp gereflecteerd worden. Dergelijke diensten, die door huishoudens ook zelf geproduceerd en geconsumeerd kunnen worden, betreffen een substantieel deel van de groei van de toegevoegde waarde en bedrijvigheid van de laatste decades.

Indien vrouwen gaan werken verschuift de verhouding tussen productie en consumptie tussen huishoudens en bedrijven. Hiermee hangt parttime werkgelegenheid samen, dat duidelijk verschilt tussen mannen en vrouwen: het klassieke versus moderne huishouden. Een aanzienlijk deel van de extra economische activiteit vloeit voort uit de uitbesteding van huishoudelijke taken, juist in grote steden met een relatief grote dienstensector. Dit kan ook de omgekeerde weg bewandelen, bijvoorbeeld zelf opgewekte en gebruikte energie. Hierdoor verdwijnt BBP. Dit is relevant, omdat het gaat over de balans tussen betaald werk enerzijds en de maatschappelijke waarde van productie en consumptie in het huishouden of vrijwilligersorganisatie anderzijds. De participatiegraad zegt namelijk niet alles. Als mensen niet werken of werk zoeken, hebben ze andere activiteiten met maatschappelijk nut, zoals gezinstaken, mantelzorg, vrijwilligerswerk en verenigingsleven.

Groei steunt op positieve externe effecten stadscentra (dichtheid, nabijheid en ontmoetingen)

Dit groeipatroon was in de afgelopen hoogconjunctuur een van de pijlers van economische ontwikkeling van de regio, juist van de hoogwaardige stedelijke centra van de Metropoolregio. Bereikbaarheid van het stadscentrum met openbaar vervoer, lokaal, regionaal en interregionaal, en functiemenging, dichtheid met aandacht voor kwaliteit van de openbare ruimte, zijn het recept voor aantrekkelijke, duurzame steden.

Structurele vraagstukken: arbeids- en woningmarkt, files, milieu en klimaat

De periode 2014-2019 heeft weliswaar gunstige cijfers van het bruto binnenlands product opgeleverd, maar dat zegt niet alles. Dat gaat namelijk alleen over geld en het 'bbp', maar niet over maatschappelijke welvaart. Verschillende structurele vraagstukken, welke zich periodiek dan wel op de lange termijn voordoen, kwamen persistent in beeld:

- Knelpunten op de arbeidsmarkt
- Inkomensongelijkheid
- Spanning op de woningmarkt
- Filevorming
- Milieu: Pfas, NOx, fijnstof, luchtkwaliteit, geluidsoverlast en biodiversiteit
- Klimaat: aanhoudende CO₂ uitstoot – momenteel resulterend in droogte

Knelpunten op de arbeidsmarkt

Het arbeidsmarktbeleid is vanuit de doelstelling succesvol geweest, maar heeft een maximum bereikt. De participatie van hoger opgeleiden is maximaal, terwijl die van lager opgeleiden niet verder komt dan 50%, ook na een aanhoudende hoogconjunctuur van 2014-2019. Juist in de grote steden blijft deze achter. Daarnaast heeft de toename van de werkgelegenheid in Nederland een keerzijde. Er zijn verschillende nadelen gebleken van dit beleid:

- De vaste banen zijn voor de hoger opgeleiden, de flexibele voor de lager opgeleiden.
- De participatiegraad van laagopgeleiden ligt vast op circa 50-55 procent van de bevolking 15-74 jaar. Deze stijgt niet, hoe hoog de economische groei ook is.
- De prikkel om te innoveren en in technologie te investeringen neemt af – arbeid is relatief goedkoop. Dit draagt bij aan een relatief lage R&D intensiteit en innovatiekracht van de Nederlandse economie en het tegelijkertijd optreden van enerzijds immigratie van werknemers en anderzijds persistente lage participatiegraad onder laag- en middelbaar opgeleiden.

Het groeipatroon van de economie is relatief sterk afhankelijk van relatief goedkope arbeid. Voor zover de Nederlandse beroepsbevolking de gevraagde arbeid niet biedt, wordt deze arbeid geïmporteerd. De conclusie is dat het arbeidsmarktbeleid en de instituties nog steeds zijn afgestemd op de vraagstukken uit de jaren tachtig, terwijl de effectiviteit daarvan al rond 2009 ten einde liep. Dit leidt tot verschillende vraagstukken op de arbeidsmarkt:

- Relatief arbeidsintensieve vraag
- Scheve verdeling van vast en flexibel over opleidingsniveaus
- een mismatch, zich vertalend in enerzijds een lage participatiegraad onder laag- en middelbaar opgeleiden en anderzijds een hoog aantal openstaande vacatures
- een surplus aan parttime banen tegen relatief lage beloning
- een groot aandeel korte termijn relaties tussen werknemer en werkgever, zodat er weinig in elkaar geïnvesteerd wordt
- daarmee samenhangend, een gemiddelde innovatiekracht en R&D intensiteit
- inkomensongelijkheid en ontoereikende inclusiviteit

6.3 Primaire effecten corona in groeipad regio

Corona grijpt in op welvaart en welzijn in de regio

De prangende vraag is hoe de corona-crisis ingrijpt in de structuur van de stedelijke en regionale economie, hoe dit invloed heeft op het bestaande beleid, en welke bijsturing van het beleid noodzakelijk is. Er worden medio 2020 vijf primaire effecten onderscheiden:

1 Centra grote steden als bron van groei aangetast

De lockdown heeft gevolgen voor de dienstensector, in het bijzonder de consumentendienstverlening, waaronder vervoer, horeca en podiumkunsten. Dit is vooral nadelig voor stadscentra, die juist voor steunen op dergelijke diensten en op de nabijheid dan wel bereikbaarheid van huishoudens en bedrijven. Dit groeipatroon was in de afgelopen hoogconjunctuur een van de pijlers van economische ontwikkeling van de regio, juist van de hoogwaardige stedelijke centra van de Metropoolregio. Ontmoetingen, dichtheid, functiemenging van huishoudens en bedrijvigheid, met aandacht voor kwaliteit van de openbare ruimte, zijn het recept voor aantrekkelijke, duurzame steden. Daar de 1,5 meter samenleving juist ingrijpt op de dichtheid van de stedelijke centra, wordt het functioneren van de stadscentra aangetast. Dat gaat structureel ten koste van bedrijvigheid in de consumentendiensten en van innovatie. Huishoudens

2 het voordeel van fijnmazig hoogwaardig OV verdwijnt vooralsnog: bereikbaarheid stedelijke centra en gunstige effect op CO₂-emissie aangetast

Het is gebleken dat de ontwikkeling van OV in de MRDH gunstig uitwerkte op de groeikansen van de stedelijke centra en op de CO₂-emissies. Beide gunstige effecten worden door de 1,5 meter samenleving aangetast. Het voordeel van bereikbaarheid van het stadscentrum met openbaar vervoer gaat voor de duur van een 1,5 meter economie verloren. Dit gaat ten koste van economisch draagvlak voor centrale voorzieningen en bedrijvigheid. De mate waarin het gunstige effect op CO₂-emissies wordt aangetast is afhankelijk van de alternatieve vervoerswijzen die gebruikt worden.

3 Andere balans tussen thuis en op de zaak werken. Het woon-werkverkeer is grotendeels verdwenen. Dit heeft effecten op drie markten: de vervoersmarkt, de vastgoedmarkt en de woningmarkt. Voor zover mensen weer fysiek naar het werk gaan, ontstaat er uitwijkgedrag naar de elektrische fiets en de auto. Het is gebleken dat de afgelopen maanden beide een impuls hebben gekregen: de verkoop van elektrische fietsen én tweedehands auto's is sterk gestegen. Echter, niet iedereen kan thuiswerken en juist in de stadscentra, waar de woningen gemiddeld kleiner zijn, bleken gezinnen te weinig ruimte te ervaren en een eigen tuin of groot balkon te ontberen. De voorkeur om buiten het stadscentrum te wonen wint aan kracht. Tevens ontstaat er toename van de vraag naar corona-bestendige werkplekken in de buurt van de woning. Dat is dicht bij huis, zodat reistijd en -kosten worden gespaard, terwijl men toch voldoende ruimte vindt om te werken.

4 Globalisering loopt tegen grenzen aan: migratie wordt gehinderd en reshoring

Corona beperkt niet alleen het interregionale en lokale vervoer, maar ook het internationaal vervoer van mensen. Dit heeft gevolgen voor de arbeidsmarkt, in het bijzonder die sectoren die afhankelijk zijn van buitenlandse werknemers, buitenlandse studenten en talent en expats. Er is meer prikkel om mismatches op regionaal niveau op te lossen. Internationale productieketens worden gehinderd en de politiek beoordeelt internationale handelsverdragen op duurzaamheid, milieu en klimaat. Zo is MERCOSUR, het handelsverdrag tussen de EU en Zuid-Amerika, door de Tweede Kamer in de wacht gezet, omdat het strijdig is met doelstellingen op het gebied van duurzaamheid en circulaire landbouw.

5 Positieve effecten van de lockdown: schone lucht, meer vraag naar internetdiensten

Het stilvallen van overwegend personenvervoer op alle niveaus heeft de luchtkwaliteit sterk verbeterd. Dit heeft twee leereffecten opgeleverd: ten eerste hebben burgers een ijkpunt van schone lucht en ten tweede nam het rendement van zonnepanelen zeer sterk toe. Beide werken gunstig uit op de doelstellingen van verschillende beleidsagenda's. Schone lucht draagt bij aan betere levenskwaliteit en minder beslag op zorg. Een extrapolatie van het huidige financiële rendement door schone lucht van zonnepanelen wijst een definitieve kostenreductie van zonne-energie aan. Een ander voorbeeld van een positief effect van de corona-crisis is de toegenomen vraag naar internetdiensten als substituut voor vergaderingen, de bioscoop etc.

6.3 Herstel en vernieuwing: beleid in Europa en Nederland

De uitgangspunten voor het stedelijk en regionaal beleid in Zuid-Holland, de Metropoolregio Rotterdam Den Haag, Rijnmond en de gemeente Den Haag om het herstel en de aanpassing na de corona crisis vorm te geven, zijn in aanvulling op beleid van de EU, het Rijk, en het beleid in de regio zelf. In het volgende wordt dit uiteengezet.

Groeistrategie kabinet

Op nationaal niveau heeft het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat een groeistrategie op de lange termijn voor Nederland opgesteld⁷. Dit gaat over innovatie, transities, arbeidsmarkt en duurzaamheid. Daarin gaat het over de vraag hoe welvaart vergaard wordt en om een betere samenloop van welvaart met natuur en klimaat. In de groeistrategie wordt aangegeven dat de welvaartsrecepten uit het verleden lang niet allemaal houdbaar zijn: 'een echte groeisprong kan alleen maar worden gemaakt door opnieuw en integraal naar domeinen te kijken die voor groei bepalend zijn.' Gesteld wordt dat de huidige vooruitzichten van de groei van het bbp een halvering ten opzichte van het verleden inhouden. Met de zorgvraag, vergrijzing (AOW) en transities in de energievoorziening, landbouw en industrie in het vooruitzicht, zijn er stappen nodig. Daarvoor worden in de groeistrategie duurzame ontwikkelingsdoelen geformuleerd:

- 1 De voortbrenging van welvaart in de pas laten lopen met de ambities ten aanzien van natuur en klimaat, hetgeen vertaald wordt in een eenduidige, voor iedereen geldige definitie van welzijn.
- 2 Sleuteltechnologieën zoals kunstmatige intelligentie en nanotechnologie.
- 3 De veranderende internationale verhoudingen: 'de tijd dat globalisering een rechte lijn was naar meer economische integratie en internationale samenwerking is voorbij' aldus de Groeibrief.

Volgend uit deze drie grote ontwikkelingsdoelen zijn zes fundamentele gebieden aangewezen:

- 1 Onderwijs voorafgaand aan werk
- 2 Opleiding en onderwijs gedurende het werkzaam leven
- 3 Iedereen kan meedoen
- 4 Versterken van onderzoeks- en innovatie-ecosystemen
- 5 Bereikbaarheid
- 6 Drie grote transities in energie, industrie en landbouw

Bij het onderdeel bereikbaarheid stelt de groeistrategie duidelijk dat de grenzen van de groei zijn bereikt (files, infrastructuur, woningmarkt): 'De uitstoot van CO₂ en stikstofverbindingen moet sterk omlaag, de kwaliteit van de bodem en leefomgeving moet verbeteren, het mobiliteitssysteem moet toekomstgericht en klimaatrobust zijn, vervoersmiddelen worden slimmer en data zijn steeds belangrijker voor een goed functionerend mobiliteitssysteem. De combinatie van slimme en duurzame infrastructuur en mobiliteit verbetert de leefomgeving én stimuleert economische groei.'

⁷ Kamerbrief Wiebes "Groeistrategie voor Nederland op de lange termijn" (december 2019). Diverse aanvullingen in 2020 naar aanleiding van de covid19 crisis.

SER: Contouren van intelligent herstelbeleid

De SER heeft daar zojuist haar “contouren voor een intelligent herstelbeleid” aan toegevoegd⁸. Belangrijke uitgangspunten hierin zijn:

- Herstellen van het verdienvermogen
- Ontwikkelingen die voor covid19 speelden versterkt doorzetten
- Gezondheidszorg opwaarderen en meer centraal
- Brede welvaart en kansengelijkheid
- Opnieuw verworven saamhorigheid behouden: bewustwording en gedragsverandering
- Regionale differentiatie en decentralisatie indien mogelijk
- EU-samenwerking
- Heldere communicatie.

Europese Commissie: Stability Review Netherlands 2020

De Europese Commissie heeft in de *Stability Review*⁹ voor de Nederlandse economie punten ter aanbeveling aangegeven. De EC beveelt het versneld uitvoeren van omvangrijke, uitgewerkte publieke investeringsprojecten inclusief relevante hervormingen aan. Daarbij doelt de EC in het bijzonder op investeringen in R&D in het missie gedreven topsectoren- en innovatiebeleid (energietransitie & duurzaamheid, landbouw, water & voedsel, gezondheid en zorg en tenslotte veiligheid). De EC legt hierin scherpe accenten.

De EC benadrukt dat dit in het bijzonder geldt voor het innovatieve MKB, investeringen in het kader van het Klimaatakkoord en de energietransitie, duurzame en circulaire economie. Daarbij merkt de EC het volgende op: ‘Furthermore, although the Netherlands is a frontrunner in decarbonising its transport sector, the use of renewable energy in transport is below the EU average. Finally, investment in new housing is needed to alleviate the current housing shortage.’ De aanbevelingen van de EC review 2020 laten zich in vier hoofdconclusies samenvatten:

1 in lijn met de clausules om de regels over begrotings- en financieringstekort te negeren, alle noodzakelijke maatregelen te nemen om de economie overeind te houden en het herstel te ondersteunen, gevolgd door zodanig financieel beleid, dat schulden houdbaar zijn en investeringen bevorderd worden. Versterk de weerstand van het zorgsysteem, en bevorder het gebruik van E-health tools.

2 verzacht de maatschappelijke effecten van de crisis, en bevorder adequate sociale bescherming voor de zzp-er.

3 haal uitgewerkte publieke investeringsprojecten naar voren en bevorder private investeringen. Focus investeringen op groene en digitale transitie, in het bijzonder digitale skills, duurzame infrastructuur, duurzame energie en missie georiënteerd onderzoek en innovatie.

4 ‘Take steps to fully address features of the tax system that facilitate aggressive tax planning in particular on outbound payments, notably by implementing the adopted measures and ensuring its effectiveness. Ensure effective supervision and enforcement of the anti-money laundering framework.’

⁸ SER (mei 2020), “Contouren voor een intelligent herstelbeleid”. Den Haag: SER.

⁹ Europese Commissie (20-5-2020), “Council recommendation on the 2020 National Reform Programme of the Netherlands”.

Los van de vier hoofdconclusies heeft de EC nog enige andere punten aangeven die voor de ontwikkeling van de Nederlandse maatschappij en economie van belang zijn:

- 'Less favourable labour market positions should be helped' (punt 19)
- 'MKB should be helped' (punt 20)
- Publieke en private investeringen moeten worden gestimuleerd (punt 21), vooral als ze belangrijk zijn voor de economie (topsectoren, multipliers), in het bijzonder in de woningmarkt en energietransitie
- R&D in topsectoren en gerelateerd aan duurzame transitie zijn een belangrijke focus (punt 21)
- Skills, training, (her)opleiding en aansluiting van de arbeidsmarkt bij digitale toepassingen (punt 22)
- De Sustainable Development Goals, EU Cohesie beleid en buitenlandse investeringen en eigendom (punten 24-28) zijn verstandig om te blijven volgen en waarderen.

Kortom, de EC zet accenten in de prioriteiten van het Nederlandse economisch beleid: innovatie, digitale skills, arbeidsmarkt, klimaat, energietransitie en woningmarkt.

Duitsland: 'ka-boom stimulus' van 130 miljard

De economie van de Metropoolregio Rotterdam Den Haag wordt in hoge mate beïnvloedt door internationale ontwikkelingen, in het bijzonder in het Duitse achterland. Het Duitse herstelplan van 130 miljard euro, het grootste ooit (Germany launches 'ka-boom' stimulus, Financial Times, 5-6-2020, p2), om uit de corona crisis te komen is erop gericht om het land beter te maken, duurzamer, klimaatvriendelijker en menselijker. Het plan is verbaal gesteund door het ministerie van financiën, economische zaken en komt tegemoet aan de aanbevelingen van het IMF. Een belangrijk element in het plan is dat de traditionele, fossiele auto-industrie geen steun ontvangt, maar de subsidie voor elektrische auto's is daarentegen verhoogd van 3000 naar 6000 euro. Een belangrijke pijler van het plan is een reductie van alle BTW tarieven met 3 procent. De Bondsregering neemt een groter deel van de kosten voor sociale woningbouw voor haar rekening, alsmede de helft van het verlies aan belastinginkomsten bij gemeenten. Gezinnen ontvangen een eenmalige bijdrage van 300 euro per kind en een verlaging van de belasting op elektriciteit.

Klimaatplan Europese Commissie en CO₂ taks

De aanbevelingen van de EC voor Nederland en het Duitse stimuleringsplan passen in de lijn van het klimaatplan van de Europese Commissie. Daarnaast komt de CO₂ taks langzaam dichterbij. Internationaal is deze belasting onvermijdelijk. Een recent artikel van Nordhaus in Foreign Affairs¹⁰ schetst een aantal relevante politieke ontwikkelingen in de VS die het naderbij komen van de CO₂ taks mogelijk maken. Tevens wordt een concept gegeven van de invoeren ervan door te beginnen met een club van landen die elkaar handelsvoordelen geven en importtarieven heffen op CO₂ intensieve importproducten. De opkomst van schaliegas, wind- en zonne-energie heeft het verbruik van steenkool in de VS al zeer sterk gereduceerd.

Kortom, zowel het stimuleringsplan van de Duitse regering als de trage onvermijdelijkheid van de CO₂ taks leiden tot een klimaatvriendelijke energieproductie, maar hebben een aanzienlijke invloed op de productiestructuur van Rijnmond en de Metropoolregio Rotterdam Den Haag.

¹⁰ William Nordhaus (2020), The Climate Club. How to fix a global failing effort. In: Foreign Affairs, May/June 2020.

7 Maatregelen herstel- en vernieuwing in de regio

7.1 Uitgangspunten: coördinatie en invloed groene Duitse pakket

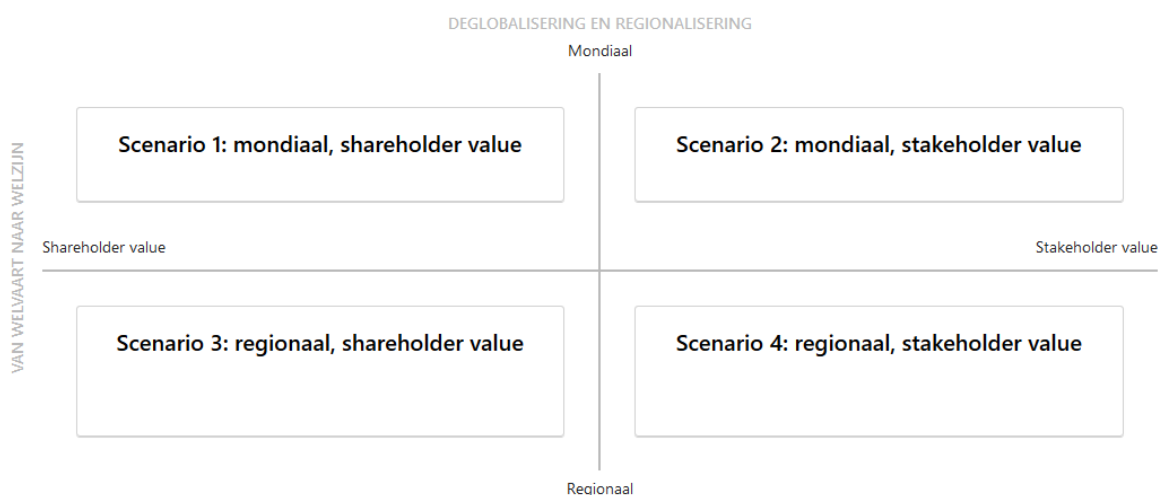
Als reactie op de corona-crisis zijn op regionaal niveau verschillende, elkaar aanvullende strategieën opgesteld, waarvan die van de Metropoolregio Rotterdam Den Haag¹¹ en IQ als de belangrijkste kunnen worden aangemerkt. De Metropoolregio Rotterdam Den Haag zet in op vernieuwen economie en het verbeteren van de bereikbaarheid. Het doel is het versterken van de agglomeratiekracht voor de inwoners en bedrijven. In het maatregelenpakket spelen twee punten een hoofdrol:

1 De crux is het onderling integreren van de maatregelen die de gemeenten, de gehele Metropoolregio Rotterdam Den Haag, IQ en de provincie Zuid-Holland nemen. Beleidscoördinatie is cruciaal voor de impuls.

2 het Duitse stimuleringspakket (zie vorige hoofdstuk) geeft richting aan het structurele effect op de regionale economie op de lange termijn. Het pakket is groen. Dat heeft gevolgen voor de energiemarkt, de vraag naar fossiele brandstoffen zal verdwijnen en andere vormen van energie zullen worden gevraagd. De toeleverende bedrijvigheid in Nederland aan de Duitse automobiel-industrie zal de gevolgen ondervinden en moeten aanpassen.

Het “afwegingskader maatregelen herstel- en vernieuwingsagenda” van de gemeente Rotterdam biedt vervolgens een goed lokaal ankerpunt¹². De prioriteiten en doelstellingen van het beleid op de drie niveaus (EU, nationaal, regionaal) liggen in elkaars verlengde. De vier scenario’s voor de regio¹³ (opgesteld door Jester) met input van velen, vatten de lange termijn onzekerheden samen (figuur 6.1).

Figuur 7.1 Scenario-analyse regionaal-globaal (verticaal), financieel/shareholder/welvaart – niet-financieel/stakeholder/welzijn (horizontaal)

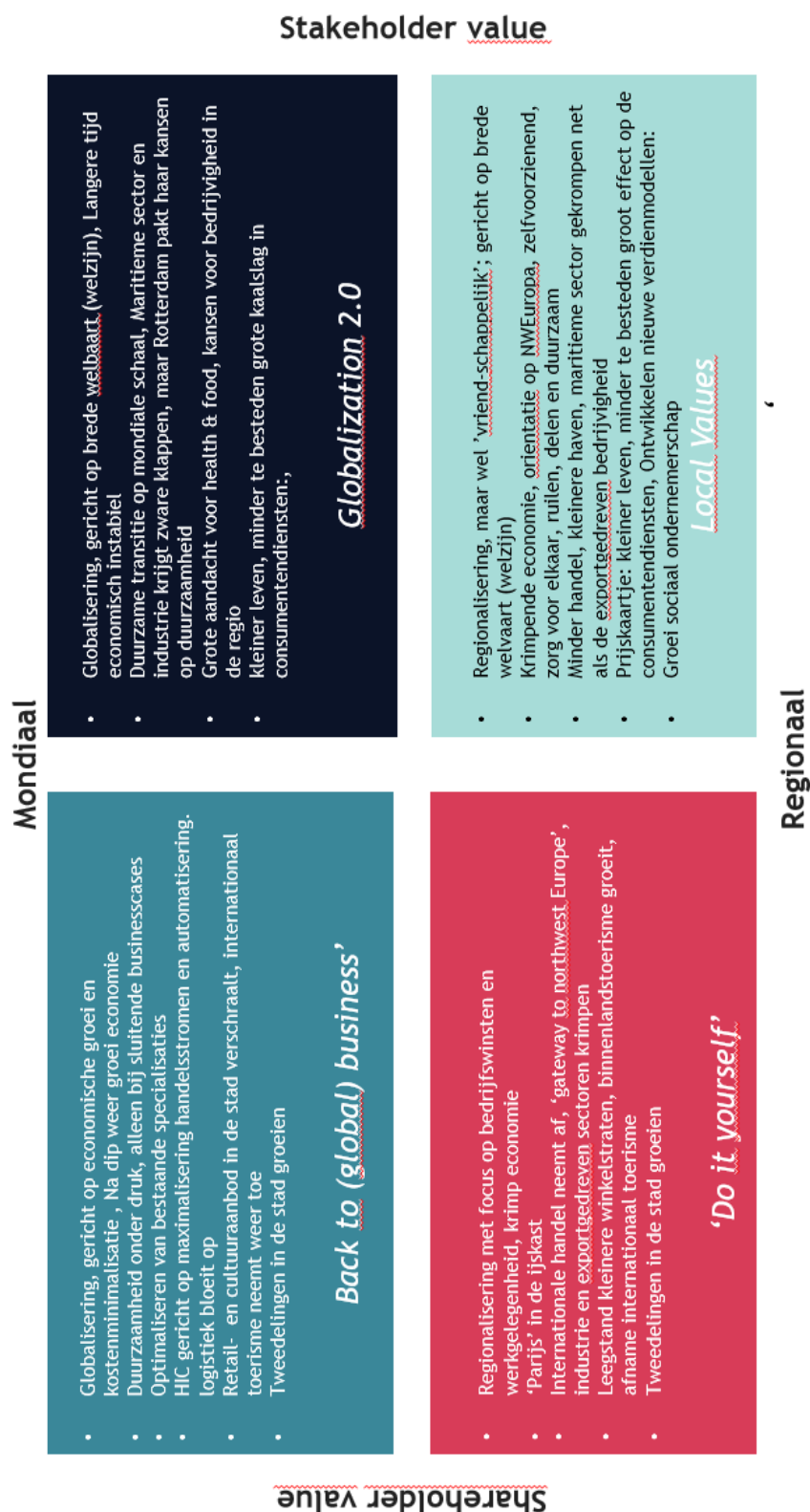
Bron: Jester 2020

¹¹ MRDH/BCG (2020), “Review van propositie “Metropolitaan OV en Verstedelijking” (april 2020)

¹² Gemeente Rotterdam (6 juni 2020), “Afwegingskader maatregelen herstel- en vernieuwingsagenda”.

¹³ Jester (2020), “Online community post-corona toekomst scenarios”. De opdracht voor 11 juni is: “bedenk 2 strategische maatregelen per scenario”.

Figuur 7.2 Uitwerking scenario-analyse regionaal-globaal (verticaal), financieel/shareholder/welvaart – niet-financieel/stakeholder/welzijn (horizontaal)

Daarin zijn de centrale assen globalisering/regionalisering enerzijds (verticaal) en van welvaart naar welzijn (horizontaal). Corona geeft de maatschappij een schok van scenario 1 – mondiaal, shareholder value, naar scenario 4, regionaal, stakeholder value. Indien we deze ontwikkeling voor waar aannemen, komen we tot een handelingsperspectief.

De assen van de scenario's zijn respectievelijk "globalisering/regionalisering" en "welvaart/welzijn". Zo gaat regionalisering in plaats van globalisering samen met minder zakelijke dienstverlening, minder volumes in de haven, meer binnenvaart, meer kansen voor circulaire economie, minder buitenlands toerisme, een braindrain van talent naar het buitenland (gesteld dat die een nader ontwikkelingsmodel hebben), een MKB dat onder druk staat door digitalisering, maar wellicht ook met minder polarisering, minder snelle job-automation, meer gebruik van de economie, en bundeling van publieke diensten. De equity dimensie legt veel meer nadruk op baanzekerheid, zorg, de *foundational economy*¹⁴, de lokale woonomgeving, duurzaam toerisme en regionale authenticiteit. Figuur 7.2 geeft een uitwerking van deze assen.

7.2 Herstel en Vernieuwing: naar een Groeiagenda

In het vorige hoofdstuk zijn vijf primaire effecten van de corona crisis op het regionaal-economisch groeipad benoemd. Deze worden in deze paragraaf eerst breder getrokken om de samenhang tussen de verschillende onderwerpen te vinden, voordat deze weer worden toegespitst op de kernpunten in de groeiagenda voor de regio. Deze groeiagenda omvat de herstel- en vernieuwingsmaatregelen in aansluiting op het lopende beleid van voor de corona crisis. Dat lopende beleid heeft als doel de groei van het bruto regionaal product in de regio structureel met 1% te verhogen (OECD 2016). Grosso modo neemt de werkgelegenheid dan jaarlijks met een 0,5 procent toe.

Er zijn verschillende structurele ontwikkelingen die al voor de corona-crisis optraden en waar al beleid op gevoerd werd. De corona-crisis heeft vervolgens effect op deze bestaande structurele ontwikkelingen (figuur 7.3). In samenspraak zijn deze structurele ontwikkelingen op vier punten beoordeeld:

- 1 of de corona-crisis een negatieve of positieve invloed erop heeft;
- 2 de markt waarin het effect zich voordoet
- 3 het aangewezen instrument om in te grijpen
- 4 de termijn waar op de ontwikkeling zich voordoet – doorgaans lang, maar soms ook op de korte termijn.

De structurele ontwikkelingen omvatten de doelen van de strategische agenda van de Metropoolregio Rotterdam Den Haag. Zichtbaar zijn onder andere de creatie van fieldlabs, de betekenis van openbaar vervoer, de energietransitie (aanpak CO₂ in het verkeer) digitalisering, het vestigingsklimaat, de betekenis van stadscentra voor economische groei enz. Andere, meer algemene vraagstukken zijn de energietransitie, ongelijkheid, de zwakke positie van lager geschoolden op de arbeidsmarkt, het woningtekort, CO₂-emissies en luchtkwaliteit. Het effect van de corona-crisis is veelal evident, maar het effect ervan op de woningmarkt is met blauw aangeduid: het is onbepaald. De coronacrisis zal vermoedelijk de vraag op de woningmarkt doen verminderen vanwege afnemende werkgelegenheid en verhuur aan internationale toeristen. Tevens veranderen de voorkeuren als gevolg van de lockdown. Gezinnen prefereren in het geval van een lockdown een ruimer huis met tuin.

¹⁴ Foundational Economy Collective (2018), *The foundational economy*. Manchester University Press.

Figuur 7.3 Overzicht structurele ontwikkelingen, effect corona-crisis, markt, instrument en termijn

STRUCTUREEL	Markt	Instrument	Termijn	
			kort	lang
	negatief positief neutraal			
Overmaat flex arbeid, lager opgeleiden	Arbeidsmarkt	Reïntegratie, omscholen	x	x
Ongelijkheid	Arbeidsmarkt	Herverdeling	x	x
Creatie tech clusters/fieldlabs	Technologie	Stabiliteit, liquiditeit	x	x
Talentontwikkeling	Onderwijs	Skills investeren		x
Woningtekort	Woningmarkt	Versnellen, besteden	x	x
Energietransitie	Energiemarkt	Besteden		x
Stadscentra bron van groei	Grondmarkt	Stedebouw		x
Openbaar Vervoer	Vervoersmarkt	Schaal, frequentie, en vertrouwen		x
Internet/digitalisering	Interactie	Vrije markt	x	x
Detailhandel	Vastgoedmarkt	Stedenbouw, beleving	x	x
Thuis werken	Vastgoedmarkt	Stedenbouw	x	x
Globalisering, wereldhandel	Goederenmarkt	Technologie, reshoring		x
Structuurverandering	Goederen en diensten	Industriepolitiek, clusters		x
Vestigingsklimaat	Investerings	Aquisitie, vertrouwen		x
CO2	Extern effect	Meer OV, beprijzen		x
Luchtkwaliteit	Extern effect	Meer OV, beprijzen CO2		x

Bron: Erasmus Universiteit/NEO Observatory

Samenhang

De afzonderlijke effecten van de corona-crisis en de lockdown op de arbeidsmarkt, grondmarkt, vervoersmarkt, op technologie en op externe effecten vragen elk om beleid, maar er is interactie tussen verschillende maatregelen, omdat ze op dezelfde markt ingrijpen en gevolgen hebben voor andere markten. Bijvoorbeeld, thuis werken beïnvloedt de vastgoedmarkt, maar ook de vervoersmarkt, enz. Figuur 7.4 brengt de samenhang tussen de markten en instrumenten zo goed mogelijk in kaart, maar volledig is deze niet. Er zijn zonder meer onvoorspelbare effecten van de corona-crisis en de beleidsmaatregelen.

De creatie van fieldlabs/clusters hangt sterk samen met de afname van de wereldhandel, de waardering van korte ketens, onafhankelijkheid en de structuurverandering van de regionale economie. Tevens hangt dit samen met talentontwikkeling. Reshoring en toeleveranciers in de nabijheid krijgt vaker dan voorheen de voorkeur. Hoewel dit volgens de theorie nadelig is omdat het tegen de internationale arbeidsdeling ingaat, zijn er voordelen aan verbonden. Be drijven en overheden spreiden de toeleverantie, hetgeen risico vermindert. In de energiemarkt vindt per definitie mee reshoring plaats, omdat duurzame energie relatief meer decentrale bronnen kent.

Het woningtekort, de betekenis van stadscentra voor economische groei, het openbaar vervoer, thuis werken, het vestigingsklimaat, de CO₂-emissie en luchtkwaliteit hangen eveneens sterk samen. Bij de maatregelen gaat het om de locatie, kwaliteit en duurzaamheid van de woningbouw. Indien aan deze drie criteria wordt voldaan, worden verschillende doelen bereikt. Een omvangrijk en effectief woningbouwprogramma heeft bovendien positieve effecten voor de arbeidsmarkt.

Figuur 7.4 Samenhang tussen de markten waarop de corona-crisis en de lockdown effect hebben (de oranje vakjes). De vakjes op de diagonaal zijn grijs gemarkeerd en hebben geen betekenis.

	Positie lager opgeleiden	Ongelijkheid	Creatie tech clusters/fieldlabs	Talentontwikkeling	Woningtekort	Energietransitie	Stadscentra bron van groei	Openbaar Vervoer	Internet	Detailhandel	Thuis werken	Wereldhandel	Structuurverandering	Vestigingsklimaat	CO2	Luchtkwaliteit
Positie lager opgeleiden																
Ongelijkheid																
Creatie tech clusters/fieldlabs																
Talentontwikkeling																
Woningtekort																
Energietransitie																
Stadscentra bron van groei																
Openbaar Vervoer																
Internet																
Detailhandel																
Thuis werken																
Wereldhandel																
Structuurverandering																
Vestigingsklimaat																
CO2																
Luchtkwaliteit																

Bron: Erasmus Universiteit/NEO Observatory

7.3 Strategische maatregelen

Gebaseerd op de uitgangspunten, scenario's en inzichten uit onderzoek, komen we tot de volgende 10 strategische maatregelen. Deze vloeien voort uit de aanbevelingen van de Europese Commissie en houden rekening met het groene Duitse herstelplan. Deze twee factoren bepalen namelijk de vraagzijde van de regionale economie. Deze maatregelen bouwen voort op trends die al voor covid19 speelden en die aansluiten bij het afwegingskader van de gemeente Rotterdam (anticyclisch investeren, vernieuwing, arbeidsmarkt, transitie, ontmoeting, talent, diversifiëring, multipliers) en de Strategische Agenda van de Metropoolregio Rotterdam Den Haag. Daarbij beginnen we aan bij de aanbeveling van de Europese Commissie Review 2020 en de groene stimulus van de Duitse overheid. Ze zijn ook meer dan alleen ter mitigatie van het conjuncturele effect – ze kennen een structureel effect.

1. **Vergroot stimulans economische vernieuwing en innovatie** in de missie gedreven sectoren maar zeker ook in MKB en minder kapitaalkrachtige bedrijven, vooral in samenhang met digitalisering en de transitie. Grote bedrijven teren in op reserves en zijn terughoudend in investeren, MKB denkt aan overleven en niet aan risicovol vernieuwen.
2. **Focus hernieuwd op arbeidsmarktbeleid**, Het oorspronkelijke maatschappelijke oogmerk van arbeidsmarktbeleid is volledige werkgelegenheid, maar in de Nederlandse context is dit uitgedrukt als maximalisering van de werkgelegenheid, kwantitatief, ook als dit het lokale en regionale aanbod te boven gaat, gepaard gaande met negatieve externe effecten en onderbenutting van potentieel. Dit is een structurele onbalans die zich in de grote steden versterkt voordoet. Werkgelegenheid en participatie hebben daardoor structureel andere doelstellingen, benadering en uitvoering nodig:
 - e. Het dempen van de vraag naar goedkope, flexibele arbeid omdat dit te weinig maatschappelijke meerwaarde geeft.
 - f. Investeren in vaste relaties tussen werkgever, werknemer en opleidingsinstellingen met als doel innovatie, leereffecten, hogere uurloos, hogere participatie, inclusiviteit en rechtvaardiger inkomensverdeling.
 - g. skill-uitwisseling bij meer langdurige sluiting van sectoren op lokaal niveau. Hoe uitwisselbaar zijn arbeidskrachten bij langere termijn disrupties, en kan dat bijdragen aan een betere matching op de arbeidsmarkt?
 - h. Meer erkenning van, en zicht op maatschappelijke activiteiten buiten formeel werk om: in het huishouden, vrijwilligerswerk. Deze laatste twee zouden ook in de participatiegraad meegewogen dienen te worden. Dan is er onderscheid tussen netto, bruto en maatschappelijke participatie.
3. **Zet extra in op talentontwikkeling in de regio**. Onderwijs en opleiding ("levenslang"), maar ook voor (inter)nationaal talent. Dit internationale talent aspect is in enkele van de scenario's niet mogelijk, en is daarom een blijvende grote opgave voor toekomstige ontwikkeling. Het draagt bij aan een groter aanpassingsvermogen in werk, maar ook sociaal.
4. **Stimuleer nu maximaal duurzame gedragsverandering in het vervoer en herstel vertrouwen**. Het personenvervoer is tijdens de lockdown bijna volledig stilgevallen. Inmiddels neemt de vraag naar mobiliteit geleidelijk weer toe, en het valt op dat mensen hun mobiliteitsgedrag aanpassen op de nieuwe situatie. Mensen werken vaker thuis, werkafspraken vinden digitaal plaats, er wordt online onderwijs gegeven en we bestellen vaker online boodschappen. Per saldo gaat het autoverkeer gaat richting het niveau van voor

de corona-uitbraak, maar de ochtendspits blijft onverwacht uit doordat mensen gespreid over de dag vertrekken. Het openbaar vervoer wordt gemeden uit angst voor besmetting. Herstel van vertrouwen staat hier centraal. Er ontstaat uitwijkgedrag naar de (elektrische fiets) en de auto. Verschillende metropolen versnellen de aanleg van fietsstroken en sluiten delen van straten af voor autoverkeer. De afgelopen periode hebben mensen, bedrijven en instellingen laten zien dat ze bereid zijn hun vaste werk- en mobiliteitspatronen kunnen aanpassen. Meer spreiding van autoverkeer over de dag, meer gebruik van de (elektrische) fiets, aangepaste openingstijden en werktijden van kantoren en winkels, meer gebruik van slimme, digitale oplossingen voor mobiliteit. Het zijn oplossingen voor de lange termijn bereikbaarheid van de regio. Stimuleer en faciliteer deze daarom nu maximaal om er op lange termijn zo veel mogelijk blijvende veranderingen aan over te houden.

5. **Stimuleer de woningmarkt.** De bouwsector is een sector met een hoge nationale en regionale multiplier. Mede door de verhuurdersheffing en decentralisatie van beleid is er een structureel tekort aan woningen. In tegenstelling tot de 2008 crisis is woningvastgoed een relatief veilige belegging en er is veel vraag. De stikstof maatregelen hebben een grote negatieve invloed op de bouwsector. Stabiliteit in de bestedingen door corporaties is van belang, bijvoorbeeld door woningcorporaties. Dit is niet alleen van belang voor toeleveranciers, maar ook voor de relaties tussen bedrijven en onderwijs. Door de verhuurdersheffing gingen netwerken tussen corporaties, aannemers en onderwijs verloren. Dat droeg bij aan de hoge vacaturegraad in de bouw.
6. **Herstel het verdienvermogen in de stad** door eerst te kijken naar sectoren met een hoge multiplier voor de regionale economie. Naast de bouwsector (punt 4), zijn zakelijke diensten, consumentendiensten, maakindustrie en duurzame energieproductie dergelijke activiteiten. Bij de bouw werkt dat door in de toegevoegde waarde, maar ook sterk in de werkgelegenheid. Bij de diensten is dat voornamelijk werkgelegenheid, bij de energieproductie toegevoegde waarde. Dit verdienvermogen hangt ook af van internationale waardeketens, en vraag, aanbod en stabilisering van schokken.
7. **Stimuleer meer productie op Europese schaal.** Dit is de regionalisering waarover de scenario's gaan. Protectionisme neemt toe. De relatie VS-China is een risicofactor geworden. Internationale handelsverdragen worden in de wacht gezet omdat ze strijdig zijn met circulaire landbouw. Dit betekent niet alles in Zuid-Holland maken, dat is onrealistisch. Maar een Europese schaal is al aantrekkelijker, weliswaar leidend tot prijsstijgingen, maar met meer zekerheid van kortere aanvoerroutes daar tegenover staand. De haven oriënteert zich meer op achterlandverbindingen¹⁵. Alternatief is een grotere opslagfunctie van digitaal bestelde consumentengoederen, leidend tot grotere strategische voorraden (vooral van medische producten) in distributiecentra.
8. **Herstel de ontmoetingsfunctie van de stad en de lokale woonomgeving.** De ontmoetingsfunctie was een belangrijke aanjager van de economische groei van de steden en de regio de afgelopen jaren, en wordt dat weer bij herstel, draagt zelfs bij aan herstel. Niet iedereen kan thuiswerken: biedt werkplekken in de buurt aan – tussen wonen en werken in. Maak zulke werk- en ontmoetingsplekken op meerdere plaatsen in de stad, niet alleen het centrum. Ontwikkel de lokale woonomgeving goed of zelfs beter¹⁶. Dit is naast goed voor de lokale bevolking, een goede investering voor het lokale vestigingsklimaat.

¹⁵ Zie presentatie voor Smartport van Larissa van der Lugt en Bart Kuipers (7-6-2020).

¹⁶ Zie de twee workshops die de Stichting Deltametropool hier aan wijdt.

9. **Maak een goede strategie voor de retail sector** – die staat onverminderd of zelfs meer onder druk als het gaat om winkelstraten. Niet alle vastgoed had ook voor de crisis een tekort. Overweeg ook goede strategische (selectief) investeringen in hoogwaardig kantoorvastgoed, in de centra van stedelijke agglomeraties (bijdragend aan het “succes van de stad”), maar ook op de TOD-locaties (transit oriented development) langs de hoofdassen van het OV.
10. **Maak duidelijk dat investeringen in duurzame energie en circulaire economie bijdragen aan een structureel lange-termijn weerbaarheidsvermogen.** Hoewel transitie gericht op duurzame ontwikkeling op hold lijken te staan, ook door de huidige lage olieprijs door vraaguitval, waren die ook al voor de crisis ingezet. Duitsland zet grootschalig in op een groen herstel. De EC beveelt het aan. De politieke grond voor een CO₂ taks wordt geëffend in de VS. Een aantoonbare relatie met lange termijn ontwikkeling, innovatie en ontwikkeling maakt acceptatie van dit toekomstbeeld aannemelijker. Op korte termijn gaan bedrijfsstrategieën over overleven (bedreiging afwenden), op lange termijn onverminderd over identificeren en benutten kansen.

7.4 Samenvatting: contouren van een Groeiagenda Herstel en Vernieuwing

De Metropoolregio Rotterdam Den Haag en de provincie Zuid-Holland streven naar een vergroting van het duurzaam verdienvermogen en werkgelegenheid. Dit geeft vorm aan de aanbevelingen van de OECD 2016 om de reële groei van het brp te verhogen met 1 procent per jaar. Het streven is om het groeipad van de regio te versnellen en te verduurzamen. In samenhang daarmee nemen werkgelegenheid en participatie toe, in het bijzonder van lager opgeleiden. De tien maatregelen, die voortvloeien uit het al bestaande beleid, richten zich op het herstellen van het door de corona crisis afgebroken structurele groeipad en het structureel vergroten van de productiviteit van de regio, onder voorwaarde dat de leef- en milieukwaliteit eveneens verbeteren. Daarbij gaat het om het versterken van de innovatiekracht, kennis- en innovatie ecosystemen, scholing, bereikbaarheid en het benutten van transitie. Deze worden in de groeiagenda verder uitgewerkt in concrete systeeminterventies.

Deze gaan over kennis en innovatie, regionale waardeketens, vernieuwen van de energie-infrastructuur in de vorm van een waterstofpropositie, mobiliteitstransitie (metropolitaan OV en verstedelijking) en tenslotte het intensiveren van een leven lang ontwikkelen.

Literatuur

Centraal Planbureau (2020), Arbeidsmarkt: sterke daling gewerkte uren. Den Haag: Centraal Planbureau

Centraal Planbureau (2020), CPB World Trade Monitor March 2020. Den Haag: Centraal Planbureau

Centraal Planbureau (2020), Juniraming 2020. Den Haag: Centraal Planbureau

Centraal Planbureau (2020), Scenario's economische gevolgen coronacrisis – maart 2020. Den Haag: Centraal Planbureau

De Nederlandsche Bank (2020), Economische ontwikkelingen en vooruitzichten. Amsterdam: DeNederlandscheBank

European Central Bank (2020), Macroeconomic Projections for the Euro Area, June 2020. Frankfurt: ECB

European Commission (2020), Council Recommendation on the National reform Programme of the Netherlands and delivering a Council opinion on the 2020 Stability Programme of the Netherlands. Brussels: European Commission

European Commission (2020), European Economic Forecast – Spring 2020. Brussels: European Commission

Financial Times (5-6-2020), Germany launches 'ka-boom' stimulus, p2

Foundational Economy Collective (2018), *The foundational economy*. Manchester University Press.

Gemeente Rotterdam (6 juni 2020), "Afwegingskader maatregelen herstel- en vernieuwingsagenda".

International Monetary Fund (2020), World Economic Outlook, April 2020. Chapter 1: The Great Lockdown. Washington: International Monetary Fund

Jester (2020), "Online community post-corona toekomst scenarios".

McCann, Philip (08-06-2020), Webinar Gran Sasso.

Metropoolregio Rotterdam Den Haag (2019), Samen aan het werk! Strategische Agenda Metropoolregio Rotterdam Den Haag 2022. Rotterdam: MRDH

Ministerie van Economische Zaken en Klimaat (2019), Groeistrategie voor Nederland op de lange termijn. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken en Klimaat/Algemene Economische Politiek

Moore, K.A., M. Lipsitch, J.M. Barry & M.T. Osterholm (April 30th, 2020), "COVID-19, The CIDRAP Viewpoint Part 1: The Future of the COVID-19 Pandemic".

MRDH/BCG (2020), "Review van propositie "Metropolitaan OV en Verstedelijking" (april 2020)

Nordhaus, W. (2020), The climate club. How to fix a global failing effort. In: Foreign Affairs, may/june 2020.

OECD 2016, Territorial reviews, The Metropolitan Region Rotterdam The Hague, Netherlands. Paris: OECD

OECD (2020), OECD Economic Outlook, volume 2020 issue 1. Paris: OECD

Sociaal-Economische Raad (mei 2020), "Contouren voor een intelligent herstelbeleid". Den Haag: SER.

UWV (2020), Regionale Maandcijfers Arbeidsmarktinformatie Rijnmond

World Bank (2020), Global Economic Prospects. Washington D.C.: The World Bank Group

